

Antanas Suraučius

Per karo okupacijas

PUNSKO „AUŠROS“ LEIDYKLA
2004

Redaktorius *Sigitas BIRGELIS*
Kalbą taisė *Birutė BURDINAITĖ-OŁÓW*
Dailininkė *Vaida JUOZAPAITYTĖ*

© Copyright by Wydawnictwo „Aušra” Sp. z o.o.
© Antanas Suraučius
© Vaida Juozapaitytė

ISBN 83-87604-97-6

Rinko, maketavo ir spausdino "Aušros" leidykla
ul. Mickiewicza 23, 16-515 Puńsk, woj. podlaskie
tel. (087) 5161410, el. paštas: leidykla@punkskas.pl
<http://www.punkskas.pl>

Tiražas 1000 egz.

Antanas Suraučius

I

Vasara sparčiai ėjo į pabaigą. Baigėsi moksleivio atostogos – čia pat ir diena į Vilnių važiuoti. Dažnėjo žinios ir žmonių kalbos apie didėjančią tarptautinę įtampą. Ši kartą arčiau Lietuvos. Nesinorėjo tikėti, kad Vokietijos ir Lenkijos karas neišvengiamas. Buvo savų rūpesčių ir reikalų. Javapjūtės darbai ėjo į pabaigą. Gaudžiau pelningesnius darbus Druskininkuose, skubėdamas vieną kitą zlotą užsidirbti, kad galėčiau ir su savo pinigų į tolesnį mokslą važiuoti. Neką iš ūkio galima buvo gauti, nors jaunesnis brolis Pranas, jau “pilnas”, bet nepilnametis ūkininkas, tėvui prieš metus mirus, tikino, kad pajėgsias man padėti.

Savi rūpesčiai ir reikalai, sunku, bet miela vieningoje motinos našlės ir augančiųjų brolių šeimoje. Čia ir sesutė dešimtmetukė – visų numylėtinė. Tegul jau taip su vargais ir nepritekliais būna, kol paaugsimė, į gyvenimą išsisirsimė. Pranas šifkartę į JAV gavo. Kam čia koks karas? Neduok, Džieve.

(Mano tėvas 1922 m. grįžo su šeima į ūkį Švendubrės kaime kaip vienintelis paveldėtojas. Brolis Pranas buvo parengtas vykti į gimimo kraštą, kad galėtų pats geriau gyventi ir motiną paremti. O aš? Nuspręsta, jog tęsiu mokslą tėvų žemėje.)

Ir vis dėlto... Karo grėsmė kaip juodas pritvinkęs debesys pakibo. Mūsų šeimai ta 1939 metų rugpjūčio paskutinė savaitė slinko savotiškai. Pranas iš Pariečės valsčiaus grįžo susierzinęs ir piktas ant manęs:

– Ką tu prikalbėjai ant viršaičio, kad užsipuolė tave ir visą mūsų šeimą, prie visų žmonių aprėkė mane, mus?!

– Pasakyk nors kiek, koks dalykas?

– Kažką minėjo, atskirai pasišaukęs, kad kalbėjai apie jį jo artimiesiems ir įtakingiems pažįstamiems kaip lietuvi, bet parsidavusį lenkams.

Ne iš karto, bet prisiminiau įvykį, kuris galėjo įsiutinti mūsų Pariečės valsčiaus viršaitį – Suraučių iš Azierkų kaimo Suraučių, Vana-

ginu pravardžiuotą, be to, tolimą mūsų šeimos giminę, mano tėvo artimą bičiulį. Nesigailėjau to, kas dėl mano kaltės atsitiko, o pats pyktelėjau ant viršaičio Suraučiaus, atseit Feliks Suroviev (jis tik taip save ir vadino). Apie įvykį nebuvau Pranui anksčiau kalbėjęs ir tą kartą nepasakiau, o tik pareiškiau piktas:

– Nors rytoj šv. Baltramiejaus atleidai Ratnyčioje, bet važiuoju dviračiu. Iš Pariečės į Ratnyčią nekiek daugiau kaip 18 kilometrų – suskubsiu į pačius atlaidus ir į jaunimo pramogas. Tai paskutinė proga šią vasarą, paskui moksleiviai išvažiuos į Vytauto Didžiojo gimnaziją Vilniuje.

– Ir gerai. Tik nesikarščiuok, – sumurmėjo Pranas.

Anksčiau gulęs prieš rytojaus dienos išskylą, negalėjau užmigti. Vis galvojau apie tą, kaip minėjau, įvykį, gal geriau tiktų pavadinti – nuotykį arba incidentą. Kaip bebūtų – kiaulystę padariau žmogui (koks bebūtų, bet žmogui), be to, giminei, kad ir tolimai, ir mano tėvo bičiuliui.

Karštas – tai karštas, jaunas – tai jaunas buvau, bet nesigailėjau to, kas atsitiko, o kažkaip kvaila buvo. Gal atsiliepė savitos mano gerumo ir atlaidumo ypatybės. Neraminas, neatstojas svyravimas. Turėjau kažkaip išmesti tai iš savęs. Prikėliau Praną ir papasakojau jam, kaip buvo.

– Klausyk, Pranai, papasakosiu, kaip tai atsitiko. Tada galėsi ar pykti, ar pritarti man, ar kartu gailėsimės ir tarsimės, kaip išbristi iš keblios padėties. Man buvo pavesta, kaip žinai, vadovauti skautų vasaros stovyklai. Stovyklavietė pasirinkta mūsų krašte. Važiuojome traukiniu Vilnius–Gardinas, užėmę visą atvirojo vagono pusę. Dvidešimt keli stovyklautojai su stovyklos įranga. Birželio pabaigoje – ar nebus lygiai prieš du mėnesius.

Nežinau, kurioje iš stočių ar stotelių, bet atrodo, kad Varėnoje, įsėdo prie mūsų dvi panos. Jaunos, gražios, elegantiškai miestietiškos. Mano skautai pavaldiniai elegantiškai jas priėmė. Daugiau augę Kuzmičius ir Valeiša užmezgė su jomis kalbą. Aš buvau užsiėmęs stovyklos vadovo rūpesčiais, bet išgirdau vieną tų panelių tariant: “Kodėl lietuviai labai priešingi lenkams? Juk yra ir gerų, lojalių lietuvių, kaip antai Pariečės lietuviai viršaitis”. Tai mane sudomino ir kartu supykino. Prisėdau ir įsiterpiau į tą visai netipišką nerūpestin-

go jaunimo kalbą. Maždaug taip: “Gera pažįstu tą viršaitį lietuvį, kuris yra išsižadėjęs savo tikros tautybės ir kilmės. Jo ir pavardė tokia pati kaip mano. Yra priešiškas lietuviams”. Toliau kalbėjau, kad tautinę priklausomybę galima pasirinkti, bet kilmės neįmanoma pakeisti. Ultimatumo Lietuvai dienomis anas lietuvis viršaitis iš Pariečės suvartytame mitinge Marcinkonyse buvo vienas iš tų, kurie aršiai burnojo Lietuvą.

Toliau aiškinau: ar, sakysime, lenkams būtų mielas toks lenkas? Ar jos nežinančios, kaip buvo Lenkiją padalijus užgrobtose teritorijose – ypač vokiečių, panašiai ir rusų? Kad yra buvę (nors ne per daugiausia) lenkų atsimetėlių, perbėgusių į grobikų ir engėjų stovyklą, ir kad tokie buvo ir yra smerkiami.

Buvau pradėjęs kalbėti, klausti anas panas, kodėl lenkai nekenčia lietuvių ir engia juos žiauriau ir išmoningiau negu anie grobikai po Lenkijos padalijimo, bet priėjęs konduktorius išpėjo mane, kad artėjame prie stotelės, kur turime išlipti su savo kraustuliais. Kai buvome nuošaliau, konduktorius pasijuokė, kad tos dvi panelės, kuriomis mano jaunuoliai susidomėjo – Pariečės karininkų žmonos. Labai jaunos. Jų vyrai gerokai senesni.

Pariečėje, atokiau nuo sienos, laikomas KOP (Pasienio apsaugos kariuomenės) dalinys. Suprantu, kad tas incidentas tiesiogiai susijęs su pačiu valsčiaus viršaičiu Suraučiumi–Suroviec iš grynai lietuviško Azierkų kaimo. Išlipome Senovės stotelėje, kur laukė stovyklos įrangai vežti kelios ūkininkų pastotės.

Pranas juokėsi, vos už pilvo nesitverdamas:

– Na, tai dabar lygiosios. Man priekaištauta: “Jūs, Suraučiai, tokie, bet yra ir kitokių – kaip anas ultimatumo Lietuvai dienomis prieš Lietuvą aršiai kalbėjęs”.

– Kad ir taip buvo. Rytoj pakalbėsime su viršaičiu Vanaginu – kaip nors bus.

Mindamas dviratį takais palei kelią per Kunabaliao mišką ir ne daug plentų per valandą pasiekiau Pariečės valsčiaus centrą. Prie įstaiigos numėčiau dviratį ir drąsiai žengiau į erdvią raštinę. O čia keistas vaizdas ir šurmulytė: valsčiaus sekretorius pasirengęs kelionei, atsišveikina su darbuotojais, moterys apsiašarojusios, visi susijaudinę, su nerimė. Susigaudžiau, kad jau karo grėsmės didžioji mobilizacija.

Pasibeldžiau į viršaičio kabinetą. Prašant įeiti, žengiau pasiruošęs išgirsti užsipuolimą ir priekaištus. Ir čia visai kitaip: už stalo sėdi viršaitis nuliūdęs, ant stalo keletas laikraščių. Pasisveikinau, žinoma, lietuviškai. Atsakė šiltai ir pakvietė:

– Sėskis, Antanai. Gerai, kad atvažiavai.

Pradėjau apie reikalą. Jis numojo ranka.

– Nėra apie ką kalbėti, – pasakė, rodydamas laikraščius. – Va kas – karas! Hitleris ir Stalinas pasirašė sandraugos sutartį.

Paėmiau laikraštį, skaitau pirmame puslapyje: sutartį pasirašė Maskvoje Molotovas ir Ribentropas. Nežinau, ką pasakyti. Viršaitis:

– Ketvirtasis Lenkijos padalijimas.

Kažkaip negalvodamas pritariau:

– Jeigu jau taip blogai, tai ir Lietuvos padalijimas.

Tik palingavo galvą labai jau prislėgtas viršaitis – didelis lenkas, didžios, galingos Lenkijos patriotas, o juk mūsų padermės žmogus. Gal tą valandą kitoks pasirodė ir jo dvilypumas, ir dvejojimas? Pagailo Felikso Vanagino... Nežinojau, ką kalbėti. Ilgiau truko tylą. Pagaliau sumečiau pasakyti:

– Gal jau taip blogai nebus. Juk Europa, pasaulis ką nors darys, kai grėsmė tokia didelė. Ar neužtenka vieno pasaulinio karo?

– Gal, gal, bet padėtis baisi... Iš abiejų pusių...

Rengiausi atsisveikinti, užsiminęs, kad noriu suskubti į Baltramiejaus atlaidus Ratnyčioje. Jau buvau beišeinąs. Viršaitis atsistojo, palydėjo iki durų ir pagyvėjęs pasakė:

– Klausyk, Antanai, mano patarimo. Tu šiuo laiku per savaitę ar ir kitą nebūk namie ir apskritai nesirodyk viešumoje. Nesakysiu, kodėl – pats žinai.

Dar kartą paspaudėm viens kitam ranką. Išėjau. Gatvėje prie geležinkelio stoties mobilizacijos judėjimas. Eina pašauktieji, kai kurie moterų lydimi, važiuoja pastotės, vežančios pašauktuosius, gausėja stotyje ir prie stoties vyrų sambūrių, tarp kurių siuvinėja kariškiai. Pastebėjau, kad ir traukinių padaugėjo, lyginant su žinomu metų tvarkaraščiu. Pasukau į geležinkelio pervažą ir spaudžiau plentu iki sankryžos netoli Druskininkų, iš kur nekiek daugiau kaip kilometras iki Ratnyčios. Ir ant plento mobilizacijos judėjimas. Pastotės, pastotės, mobilizuotuosius vežančios ir kitiems mobilizacijos tikslams pavary-

tos. Sulaikiau vieną kitą. Iš mano kaimo ir iš kitų. Pasikalbėjau su pažįstamais, atsisveikinau su mobilizuotaisiais, visiems ramybės, šviesesnės kloties linkėdamas.

Atlaidų pamaldos jau buvo įpusėjusios. Neįprastas iškilmingų pamaldų vaizdas, kai žmonės netelpa bažnyčioje – būreliais, nuošaliau didesniais, bet daugiausia po kelis. Užsiėmę savo kalba. Tiek pačiame šventoriuje, tiek gatvėje ir artimiausioje bažnyčios aplinkoje.

Pamaldoms pasibaigus išsiliejo iš bažnyčios ir iš šventoriaus minia. Pirmas vaizdas kaip paprastai per atlaidus. Tačiau jis greit keitėsi – žmonės skirstėsi, nesitenkindami džiaugsmingais susitikimais, bendravimu, nesidomėdami prekiautojais, jų prekystaliais, kromais ir kromeliais. Į mažus ir vis mažesnius būrelius. Kai kurie atsisveikindavo su mobilizuotaisiais šeimose ir giminėse. Greit pajudėjo iš aikščių ir kiemų šventiniai ir paprasti, tik gražiai pritaikyti vežimai. Atlaidų Ratinė tuštėjo.

Jaunimas dar bandė pramogauti sporto aikštelėse – diena buvo graži, skaitykloje ir kitose pastogėse, tačiau ir tai nelabai sekėsi.

Brolis Juozas, jauniausias, pradžios mokyklą bebaigiantis, bet šauniausias iš “ūkininkaujančiųjų ir šeiminkaujančiųjų”, ragino mane irgi anksčiau namo važiuoti. Prano ir Alfonso daug neieškojęs jaunime, numojo ranka:

– Pareis pėsti. Šiandieną nepavargs, šokių, pasilinksminimo tai jau tikriausiai nebus.

Į pavakarį susirinko visa šeima. Namie išgyvenami ir svarstomi įvykiai. “Suėjo” dienos žinios: kiek mūsų dideliame kaime paimtųjų į karą – taip vadino mobilizuotuosius, Anielkaitės Šikšnelių informacijos, išgirstos per radiją iš Varšuvos ir Lietuvos, perduodamos žinių santraukos iš kitų Europos kraštų. “Filipso” radijo imtuvas gerai veikė, buvo kam kaime rusų ir vokiečių kalbomis pasiklausyti žinių.

Nuotaika slogi. Bandžiau ją praskaidrinti savo samprata ir išvedžiojimais – motina sudraudė:

– Nekalbėk, nekalbėk! Tu visuomet su savo “aš”. Man teko daugiau išgyventi, mano širdis nujaučia...

Ilgiau pamąščiusi tęsė:

– Jūsų tėvas tai buvo gudrus, laiku iš gyvenimo pasitraukė, o mums, nujaučiu, eina didelės nelaimės.

Rytojaus diena buvo skaidri, saulėta, karšta. Ir nuotaika lyg prakaidrėjo. Visi prie savo užsiėmimų, aš – į pasigautą geresnį darbą Druskininkuose: jeigu ne taip jau blogai bus, tai ir tos kelios darbo dienos pravers. Prisimindavau viršaičio patarimą. Tas jo “pats žinai”. Supratau. Bet ar tokiu metu dar būtų galvojama apie kažkokias ypatingas represijas labiau besireiškiantiems lietuviams? Dėl visa ko pernakvodavau Druskininkuose, Ratnyčioje, Naujasodėje. Į Švendubrę nueidavau vėlai vakare ir takeliu per mišką, ne Kačerginės keliu ar keliu per Sedžimą. Nieks nebuvo atėjęs manęs, nesiteiravo, neklausinėjo. Apmiršau išpėjimą, o čia po dienos rugsėjo pirmoji – į Vilnių važiuoti. Nesiruošiau, kadangi jau anksčiau buvau nusprendęs palikti namie ilgiau, bent savaitę.

Ir rugsėjo pirmoji! Ne tiek mokslo metų pradžia, kiek pirmoji karo diena. Vis dėlto karas. Karas! Karas! Lenkijos ginkluotosioms pajėgoms teks trauktis prieš didelę Vokietijos persvarą, tiek divizijų skaičiumi, tiek naujoviška karo technika. Tai žinojau, o kitaip maniau dėl to, kiek prireiks laiko Lenkijai nugalėti. Dvejojau: ar pasilikti prie šeimos, ar važiuoti į Vilnių. Kritiškai padėčiai atėjus galima būtų greit grįžti. Tačiau apsigalvojimui turėjo reikšmės ir tai, kad Rytprūsiai netoli, iš ten frontas gali priartėti per Lenkijos valdomą pietų Suvalkiją. Reikšminga buvo ir tai, kad dėl karo aviacijos net tolimiausioje užfrontėje nebuvo saugu. Daug kalbėta apie dujų pavartojimą: ne tik fronto kautynėse, bet ir prieš civilius gyventojus. Dėl to buvo išpėjama ir tokio pavojaus atvejui ruošinama Lenkijos visuomenė. Apie dujokaukes daug kalbėta, tačiau jų neužteko pačiai kariuomenei, o ką kalbėti apie visus krašto gyventojus. Labai tikėtasi dujų pavartojimo grėsmės.

Buvo mokoma, kaip gelbėtis kitomis priemonėmis, kad nemirtum nuo dujų. Mūsų kaimynas, ėjęs Lenkijos kariuomenėje būtiną tarnybą, besididžiavęs vyresniojo puskarininkio laipsniu, nepaimtas per karo mobilizaciją dėl vyresnio amžiaus, mokė “švendubrėnkas” moteris, jaunimą, senesnius žmones, kad galima gelbėtis ir kitais būdais. Reikia paruošti visam kūnui, labiausiai galvai tankaus audeklo apdangalą, turėti prie namų, namuose, lauke dirbant paruoštą įdubą. Išgirdus lėktuvus, akylai stebėti, kur ir kaip skrenda, bombarduojant bombomis, juo labiau mažiau garsiais sprogimais, kristi į paruoštas ar šiaip

pasitaikančias įdubas, aklinai užsidengti, kvėpuoti per tamponus iš sušlapintų skarelių; prie namų geriausiai pasinaudoti rūsimi ar kita kokia nesivėdinančia patalpa. Reikia ilgai palaukti, atsargiai tirti, ar pavojaus būta, ar jis praėjęs, įsidėmėjus, kur sproginiai krito, iš kur vėjas pūtęs.

Priešo karo lėktuvai: ir lengvieji, ir bombonešiai, skraidė nuo pirmos karo dienos taip pat Gardino–Vilniaus ruožu, bet nuošaliau. Iš mano kaimo buvo aiškiai girdimi ir vos matomi į rytus. Neskrido iš bazių Rytprūsiose per pietų Suvalkiją ir Lietuvos pietų iškyšulį, aplenkdamo Lietuvos teritoriją. Į kelintą dieną Druskininkų apylinkės žmonės apsiprato, kad jų padangė saugi kaip tik dėl neutralios Lietuvos teritorijos kairėje Nemuno pusėje.

Per dvi savaites triuškinančių Vokietijos kariaunos veiksmų virš Švendubrės kaimo praskrido vienas lenkų karo lėktuvas, ties Nemunu pasuko į rytus Gardino linkme. Kitą kartą du lenkų karo lėktuvai vijo vokiečių karo lėktuvą. Vokietis skrido toliau per Lietuvos teritoriją, o lenkų lėktuvai nusileido žemiau ir palei Nemuną skrido į rytus; matėsi, kaip pasuko į pietus, aplenkdami Lietuvos iškyšulį. Tiek tebuvo Vokietijos ir Lenkijos karo veiksmų pavojaus mūsų kaimo ir Druskininkų–Marcinkonių krašto padangėje.

Dėl to ir nukrypimas nuoseklioje laiko ir įvykių eigoje tą karo laukimo savaitę nuo rugpjūčio 24 dienos. O buvo nuotykių ir reiškinių, susijusių su Lenkijos valdomais lietuviais ir su nepriklausoma Lietuva.

Lenkijos karo mašina nepajėgė iš karto įtraukti į kovos dalinius visų mobilizuotųjų. Ir Gardine, ir Pariečėje mobilizuotieji laukė, dalinai ir po atviru dangumi, ir ant plikos žemės. Nebuvo maitinimo. Laukiantiesiems netoli, Pariečėje, šeimos nuveždavo iš namų maisto. Iš Gardino 40 kilometrų vyrai atvažiuodavo patys pasiimti iš namų duonos ir lašinių. Galėjo pusdieniui ar ir visai dienai patys pasitraukti (žinant, kaip dažnai ir kokiais tarpais mobilizuoti vyrai imami tolesniam transportui į paskirties vietas). Galima buvo kreiptis į karinę vadovybę leidimo. Atsilankančiųjų pas šeimas buvo nemaža. Lietuvius pykino tai, kad mobilizuotus tautiečius, atsilankančius dar pasimatyti su šeima ir pasiimti maisto, lenkų policija sekiojo ir gaudė kaip pabėgusius nuo karo mobilizacijos. Pagarsėjo Viščinio iš Melnyčelės tar-

šymas policijos nuovadoje Druskininkuose. Kaltintas, kad pabėgo iš kariuomenės ir turbūt taikosi bėgti į Lietuvą. Iš keturių Melnyčėlės prie Druskininkų ūkininkų – visi Viščiniai – tai atsitiko jaunam ūkininkui, bet vėlesnių mobilizacijos metų. Jis turėjo šaunią žmoną, kuri policijoje padarė didelį triukšmą – kad ir šiuo grėsmingu visiems metu nesiliaujama persekioti lietuvius; tai akivaizdu, kai mobilizuoti iš Druskininkų lenkai, rusai, žydai, atvažiuojantieji maisto pas šeimas, nėra liečiami, į juos nekreipiama dėmesio. Jeigu kas iš lietuvių norėtų išvengti mobilizacijos, tai jau seniai būtų Lietuvoje, o nei vieno tokio atvejo nėra. Anas Viščinis paleistas. Po to lietuviai buvo tik policijos patikrinami ir palydimi į traukinį Pariečės–Gardino kryptimi.

Kitas reiškinys, užgavęs vietas lietuvius, buvo sustiprinta sienos su Lietuva apsauga. Į pasienio užkardas atsiųsta kita tiek kariuomenės iš mobilizacijos, dažnai eidavo patruliai, ir jau ne po du, o po tris. Nustebau pamatęs einantį palei Nemuną patrulį, kuriame, be dviejų KOP kareivių, buvo ir mobilizuotas Smaliukas (uniformuotas ir ginkluotas) iš Švendubrės, iš vadinamųjų Olesiaus Smaliukų. Jų buvę ar ne keturi broliai, Olesius vyriausias. Keista ir nesuprantama. Tai atsitiko jau po rugsėjo 1-osios. O juk Lietuva buvo paskelbusi neutralumą, nepakluso Vokietijos spaudimui kartu pulti Lenkiją. Pirmąją karo dieną Lenkijos viešmenyse paskelbtas Prano Žižmaro, žymaus Vilniaus krašto lietuvių autoriteto, lietuvių skautų organizacijos kūrėjo, lietuvių sporto organizatoriaus ir vadovo atsišaukimas į lietuvius, Lenkijos piliečius, kviečiantis garbingai atlikti savo pilietinę pareigą gynybiniame kare su priešiu, kuris istorijoje ne kartą buvo lietuvių priešas ir esąs Lietuvos skriaudėjas.

Čia ir kita digresija, einanti toliau į karo metus ir į pokario laikotarpį. Gaila, kad negaliu pasakyti, kurią tiksliai dieną buvo paskelbtas Lietuvos neutralumas, bet tikriausiai prieš rugsėjo 1-ąją. Tai turi reikšmės.

Polemizuodamas ir besiginčydamas su lenkais karo metu, sovietiniu pokariu, o ir anksčiau – nuo 1944 m. rudens, suėjus į bendrą partizaninę kovą su sovietų teroru, sovietiniuose lageriuose bendraudamas su lenkais, tikinau ir įtikinėjau, kad lietuviai karo metais laikėsi garbingai, labiau suprato padėtį ir ateitį, parodė daug geros valios Lenkijai ir lenkams. Ryškus pavyzdys – lietuviai, mobilizuoti į Lenkijos

gynybinį karą prieš hitlerinę Vokietiją. Kad ir kiek tikrinau, tyrinėjau, neaptikau nė vieno atvejo, kad lietuviai, Lenkijos piliečiai, nepaklustų mobilizacijai, bėgtų į Lietuvą.

Klausinėjau lietuvius ir pačius lenkus, ypač iš pasienio su Lietuva, nuo Turmanto iki Druskininkų krašto, nuo Beržininko iki Punsko ir toliau iki Vižainio Šešupės aukštupyje – neišgirdau minint nė vieno atvejo. Iš lietuvių tik Seinų ir Punsko krašte išgirdau, kad buvo pabėgusiųjų per sieną į Lietuvą, tačiau taip kalbėjusieji negalėjo pateikti nei vieno konkretaus atsitikimo (nors tai ne taip jau sunku žinoti ir atsiminti). Tarkim, buvo žinomi ir ilgai paliko atmintyje bėgimai į Lietuvą nuo būtinės tarnybos Lenkijos kariuomenėje. Toks buvęs ir vienas švendubrėnas. Turėjo jis gimines Puvočiuose, ir ten pabėgo į Lietuvą per Merkio upę, ne per plačiausią ir prie pat kaimo. Matyt, buvo kieno nors prikalbintas, paskui stengėsi grįžti, giminėms padedant grįžo ir išsiteisino, nebuvo griežtai baudžiamas, karinę tarnybą Lenkijos kariuomenėje atliko. Dar vienas mano tos temos tyrinėjimų ryškesnis faktas. Pasakojo Bronius Kukauskas iš Vieciūnų kaimo. Keli vieciūniškiai buvo persigavę per Nemuną ir Liškiavoje kalbėjosi su atsakingais Lietuvos valdžios pareigūnais, atsiklausdami, ar Lietuva priimtų bėgančiuosius iš Lenkijos nuo karo mobilizacijos. Juk koks reikalas lietuviams guldyti galvą už lenkus engėjus. Sulaukė atsakymo, kad varu negražintų pabėgusiųjų, bet bėgimui nuo mobilizacijos, kad ir nedraugiškoje kaimyninėje valstybėje – nepritaria. Paaiškino, kodėl tokia Lietuvos laikysena. Kadangi Lietuva laikosi neutralumo ir iš viso vykdo apgalvotą karo meto politiką, kuri būsianti naudinga karui pasibaigus, svarbi atitinkama tautos ir valstybės laikysena. Vieciūniškiai vyrai suprato atsakymą ir paaiškinimą, nieks karo mobilizacijos į Lenkijos kariuomenę nevengė.

Lietuvos santykiai su Lenkija buvo įtempti. Lenkai okupavo trečdalį etninio Lietuvos ploto, engė lietuvius Vilniaus krašte, taikė grubias lenkinimo priemones, nebuvo paslaptis, kad nesitaikė su lietuvių tautos ir valstybės gyvavimu (lenkų kalba: nie ma racji bytu), puoselėjo Lenkijos didžvalstybės politiką užvaldyti visą Lietuvą. Nelaimės valandą nepriklausoma Lietuva parodė kaimyninei Lenkijos valstybei ir visiems lenkams daug geros valios. Deja, to nesulaukta iš lenkų. Nelaimės valanda, nešusi daug lemtingų įvykių, primenanti bendrą

Lietuvos ir Lenkijos istoriją, pavojus abiem tautoms ir abiem kraštams bei bendrą kovą prieš tuos pavojus, neprablaivė lenkų. Jie neatsisakė svajoti, kad Lenkija taptų didžvalstybe ir galybe.

Didesnis negu rugsėjo 1-ąją smūgis trenkė rugsėjo 17-ąją – Lenkijos rytų sieną peržengė Raudonoji armija. Karo su Vokietija pirmoji diena dar nereiškė Lenkijos žlugimo. Tikėta Vakarų sąjungininkėmis Prancūzija ir Anglija, tikėta sėkmingesniu Lenkijos kariuomenės pasipriešinimu. O rugsėjo 17-oji reiškė visišką Lenkijos žlugimą. Lenkija turėjo tik savo kariuomenės likučius ir sumažėjusioje užfrontėje formuojamus dalinius. Kariuomenė buvo pasitraukusi už Vyslos ir į pietus nuo šiaurės Bugo, Varšuva buvusi vokiečių apsupta. Rugsėjo 17-oji – tai Sovietų Rusijos smūgis peiliu į nugarą sunkiai kovojančiai su hitlerine Vokietija Lenkijai.

Prisiminau mano vargšo viršaičio nuojautą: iš abiejų pusių... Jau taip yra. Mes, nukariautos valstybės piliečiai, po dienos, kitos pamatysime bolševikų valdžią ir tvarką.

Lenkijos žiniasklaida jau nebegyvavo. Klausėmės per Anielkaitės Šikšnelių “Filipsą” žinių iš Lietuvos ir kitų kraštų radijo stočių. Buvo perduotas Maskvos pareiškimas, kad žlungant Lenkijai Tarybų Sąjunga vykdo pareigą savo brolių gudų ir ukrainiečių, kurie kentė Lenkijos okupaciją, atžvilgiu. Sklido žinios apie Raudonosios armijos žygiavimą į vakarus nuo buvusios Tarybų Sąjungos ir Lenkijos sienos. Neramino klausimai, kas bus su Lenkijos okupuotų žemių lietuviais, kaip būsia prie nepriklausomos Lietuvos sienos.

Į antrą ar į trečią dieną Raudonosios armijos daliniai bandė užimti Gardiną, bet užsivėrę ant stipraus gyventojų, daugiausia jaunimo, ginkluotojo pasipriešinimo ir patyrę nuostolių pasitraukė. Tik kitą dieną užėmė jau neginamą Gardiną ir sekė paskui lenkų kariuomenės dalinius, besitraukiančius prie Lietuvos sienos. Buvo mūšiai prie Perlamo ir Sapackinės, žuvo lenkų generolas. Išlikę daliniai ties Kapčiamiesčiu perėjo Lietuvos sieną ir buvo internuoti Lietuvoje. Tą pačią dieną, į pavakarį, pro mus ėjo keli Druskininkų gyventojai iš mūšyje prie Perlamo ir Sapackinės dalyvavusiųjų, mobilizuotųjų ir būtinos tarnybos. Trumpai papasakoje, kaip jiems buvo paskutinę karo dieną, nuskubėjo namo.

Kitą dieną ir vėliau grįžtančiųjų iš karo buvę daugiau. Vienas kitas iš mūsų kaimo, iš Druskininkų apylinkės ir iš toliau, dažniausiai lietuviai. Kareiviškomis milinėmis, išvargę. Mūsų žmonės paglobodavo, paklausdavo, iš kur, kaip toli namo. Pasitaikydavo iš visur, viso lietuviškojo pasienio su Lietuva iki Dūkšto, Breslaujos, nuo Valkininkų, Eišiškių, Gervėčių, Benekainių, Švenčionių... Vietos buvo gerai žinomos iš Vilniaus krašto lietuvių spaudos, kurioje būta daug informacijos apie lietuvių veiklą, gyvenimą ir apie vargus, vykdam Lenkijos administracijos, aršesnių lenkų, ypač atkeltų iš tikrosios Lenkijos kolonistų, priverstinio lenkinimo, lietuviškumo išgyvendinimo programą. Pačiam besikalbant su taip grįžtančiais iš karo lietuviais teko aptikti bendrų pažįstamų iš jų vietovių, o man – mokslo draugų Vilniuje. Kai kuriems teko iš toli keliauti, aplenkiant vokiečių ir sovietų užimtas vietas, žymesnius kelius, kontrolės punktus. Vienam šaukoliui pasisekė jau iš vokiečių belaisvių stovyklos pabėgti ir laimingai savo pastogę pasiekti. Suirutėje lenkų kariuomenės išblaškytų dalinių kareiviai pasijuto laisvi, galintys patys apie savo likimą spręsti. Kareiviai iš kovose sumažėjusių dalinių, pasimetusių frontų sumaištyje, rugsėjo 17–ąją buvo karininkų paleidžiami ir skatinami persigauti į namus. Daugumai pasisekė, bet buvo ir vokiečių bei sovietų pagautųjų. Tiems teko karo belaisvių vargo.

Antrąją po smūgio iš rytų dieną, t.y. rugsėjo 18–ąją, po pusiaudienio plaukė Nemunu pilnas žmonių garlaisis. Jis traukė pakrautą baržą. Ties Švendubre įplaukė į senąją Nemuno vagą. Nubėgo kaimo žmonės pasižiūrėti. Kiek vėliau nužingsniavau ir aš kilometrą prie senosios Nemuno vagos.

Bėgo į Lietuvą Gardino storasta ir aukštieji storastijos valdininkai su šeimomis bei kiti aukštieji valdžios pareigūnai. Iš kalbos su garlaisvio keleiviais teko suprasti, kad tik pasitraukia iš Gardino, tikėdami palankiai atsiverčiančia padėties korta, atseit Prancūzija ir Anglija jau betriuškinančios hitlerinę Vokietiją, Italija nuo Ašies pakto atsimetusi ir pati su Vokietija karo padėtyje, Vakarų sąjungininkai sudraudę Tarybų Sąjungą. Dar ir dabar stebiuosi, iš kur buvusi tokia lenkų fantazija. Keli vyriškiai iš garlaisvio buvo nuplaukę laiveliu per vandens sieną į Lipliūnų kaimą pasiteirauti žinių iš pasaulio. Grįžo labai nuliūde.

Garlais su barža sukrito plaukti toliau. Vienas iš Švendubrės senelių patarė:

– Plaukdami laikykitės Lietuvos pusės. Greitieji bolševikų daliniai gali jau šiandieną pasiekti sieną Nemunu ir jus susemti. Lietuvos pusėje būsite saugūs.

Negausūs lenkų kariuomenės likučiai perėjo Lietuvos sieną plentu per Uciekos perėją. Kilo mažas konfliktas. Randamonių kaimo gyventojai pranešė lietuvių sienos apsaugai Noruliuose, kad besitraukiantieji į Lietuvą lenkai palieka miškuose sunkiuosius ginklus ir pakrautas gurguoles. Sienos sargyba nepriėmė tik su lengvaisiais ginklais, o pareikalavo atvykti su paliktais sunkiaisiais ir su gurguolėmis. Padėjo reikalavimas, nors buvo, kaip vėliau teko išgirsti, neteisėtas, tik kad kiek naudos teko.

Mūsų žmonės prie Uciekos ir prie Trasnyko girdėjo, kaip lenkų kariai, ypač karininkai, maištavo patys prieš save:

– Tai kaip dabar? Žygiavome “na Kowno”! Rengėmės karu sutvarkyti Lietuvą, o dabar einame Lietuvos prieglobsčio prašyti!

Teško girdėti ir tokią kalbą: vienas iš maištavusių lenkų karininkų nuėjęs į šalį nusišovė. Bandžiau atsekti įvykį pagal žmonių kalbą – neaptikau konkrečių parodymų.

Sic transit gloria... Mūsų unijinės partnerės “gloria”, kuria labai pasitikėdama vadovavosi. Pastaba tenebūna suprasta kaip pasitenkinimas dėl priešiškos Lietuvai Lenkijos žlugimo. Gal kur vienas kitas ir rodė nežymų pasitenkinimą, bet visuotinai vyravo lietuvių užuojauta ir prielankumas lenkams, ištikus juos didžiai nelaimei.

Atsimenu, kaip tomis dienomis mūsų kaime buvo keičiamasi nuomonėmis. Nuomonės buvusios skirtingos, kaip ir žmonių skyrėsi, Švendubrės kaimui lenkėjant. Lietuvių gyventa ploto pakraštyje, todėl jie buvo nužiūrėti stipriau ir sėkmingiau lenkinti. Druskininkų krašto lietuvininkai švendubrėnams priekaištaudavo, bet kai kurie objektyviau pasakydavo:

– Ana ir vilkas stveria avį iš krašto. Bepigu tai, kuri viduryje.

Kaimas gal ir nebūtų lengviau pasidavęs lenkų valdžios spaudimui, ypač gąsdinant žmones, kad tie, kurie nesirašys lenkais, lietuvišiais raiškiai laikysis, negalės dirbti žemės, naudotis pievomis prie valstybinės sienos. Daugiau poveikio turėjo viena anksčiau lenkėjusi

šeima. Stipraus ūkininko, be to, dėl verslo turtėjusio. Kaip turtingesni, susigiminiavę su lenkais iš Druskininkų, nešėsi ponais, o jeigu jau ponais, tai ir lenkais. Tokiu būdu kaimo dalis, Karauskių galu vadinama, buvo sulenkėjusi. Ne kalba, o laikysena ir dvasia. Tame Karauskių gale buvo ir “Filipso” radijo imtuvas. Žinių pasiklaudyti nueidavo žmonės iš viso kaimo. Girdėjau – tai buvo jau trečią karo savaitę – Karauskių galo moterį puolant moteris iš lietuviškos kaimo dalies:

– Tai jūs dabar galite džiaugtis, kad Lenkijai blogai.

– Mes ne jūsų tėvų vaikai! – atsakė lietuve stipriai besilaikiusi moteris.

Tai vienas iš savitų švendubrėnų posakių. Atseit mes ne tokie kaip jūs, kurie kitaip nešatės – kitiems neturite nei supratimo, nei palankumo, nei užuojautos, nei gailėsčio.

Grįžkime dar prie Lenkijos pasipriešinimo abiem priešams paskutinių dienų. Tos dienos, kai per mūsų kaimą grįžo iš karo keli druskininkiečiai, vakarą nuėjau į daržų pabalį parnešti gyvuliams žolės. Buvo užgulusi migla. Netoli išgirdau balsus, netrukus ir į dešinę, ir į kairę atsiliepiant. Pirmiausiai pamačiau migloje lyg besiartinančius karčių galus. Netrukus išniro iš miglos kareiviai su ilgais šautuvais ir durtuvais ant šautuvų. Paklausė rusiškai, ar toli kaimas. Štai ir Raudonoji armija! Grandis ėjo per laukus ir pievas nuo Pervalko bažnytkaimio. Kareiviai išvargę, keistai uniformuoti – daugiau skarmalais negu kareiviška apranga. Bet dar daugiau nustebino kažkoks keistas nuo kareivių sklindantis tvaikas. Vėliau tapo žinoma, kad tai dėl tepalo karinėms mašinoms, vadinamo tavotu, kuriuo kareiviai ir batus tepė.

Perėjo kaimą, per naktį ilsėjosi pamiškėje, o ankstų rytą dviem keliais per mišką nužygiavo į Druskininkus. Tą pačią dieną buvo sušauktas gyventojų mitingas. Kai kurie druskininkiečiai sveikino sovietų užkariautojus kaip išvaduotojus. Bet išgirsta ir kitokią nuomonę. Iš pačių “išvaduotojų”. Girdėjau tokį atsitikimą: šalia Druskininkų bažnyčios šventoriaus, ties Linksmos vila, turėjo didelį sklypą ir jame nuosavą namą Druskininkų senbuvis gyventojas Komorovskis. Vienas kareivių užėjo vandens atsigerti – vadički papit, bet tai reiškė, jog ir užkąsti ko nors. Lenkas Komorovskis Raudonąją armiją vadino lipšniai išvaduojoja, o tas kareivis, jau pagyvenęs žmogus, pasilenkė prie ausies ir pasakė ponui Komorovskiui:

– My prišli ne asvabaždat, a mstit. Ty pažiloj čelavek, i dolžen eto znat.

Tai nuo to paties Komorovskio pasklido po Druskininkus ir gero-kai prablaivė miestelio gyventojus, jau bandžiusius prisitaikyti. Visi buvo susirūpinę, kaip bus, žinoma – labiausiai lenkai, mažiau žydai, mažiausiai Druskininkų rusai.

Grįžo iš Vilniaus moksleiviai. Nuo rugsėjo 1-osios mokslo metai ėjo normaliai, nežiūrint kelių miesto bombardavimų pirmomis karo dienomis. Sovietams užėmus miestą ir visą Vilniaus kraštą, gimnazijos direktorius Marcelinas Šikšnys paskelbė pertrauką neapibrėžtam laikui ir skatino moksleivius važiuoti į tėviškes. Bus pranešta, kada po pertraukos prasidės mokslas.

“Suėjo” žinios, kokia padėtis Vilniuje, kaip Raudonosios armijos daliniai įžengė į Vilnių, ėjo toliau prie Lietuvos sienos. Jau pirmą savaitę būta suėmimų. Iš lietuvių suimti Vilniaus lietuvių laikinojo komiteto pirmininkas Konstantinas Stašys ir redaktorius Rapolas Mackonis. Nugabenti į Balstogę – “išvaduotos” vakarų Baltarusijos centrą.

Lenkai jautėsi labai nesaugūs, bet ir lietuvių veikėjai bei labiau žinomi Vilniaus krašto lietuvininkai. Kai kurie lenkai bėgo į Lietuvą. Neteko girdėti, kad būtų kas iš lietuvių pasitraukęs per sieną. Lietuvoje lenkai pabėgėliai buvo labai gerai žmonių priimami ir globojami, tačiau mūsų krašto lietuvių pasipiktinimą kėlė nuolankus priėmimas ir tokių, kurie labai lietuviams nusikalte. Labiausiai piktintasi dėl Stravinskio, kuris buvo vienas lenkų partizanų demilitarizuotos zonos Varviškėje organizatorių, 1920–1922 m. vadovavęs tų lenkų galvažudžių veiksams prieš Lietuvą, plėšiant ir žudant ramius, beginklius žmones, kol juos sutriuškino Leipalingio ir Kapčiamiesčio susiorganizavę gyventojai; dabar tas Stravinskis jautėsi saugus Lietuvoje, čia pat už sienos, ir kaip tik mano pažįstamo giminės šeimoje.

Maniau, gal ir gerai, kad nekeršijama net tiems, kurie labiausiai nusikalto lietuviams, nepatraukiami atsakomybėn, nepersekiojami; tokie jau nepavojingi, mažiau priešiški, patyrę lietuvių tikrai krikščionišką būdą, gal ir visai padoriais žmonėmis taps.

Prisiminiau ir mūsų viršaitį Feliksą Suraučių–Suroviec. Atsimetėlis – tai atsimetėlis. Ultimatumo dienomis pakalbėjęs prieš Lietuvą

kaip lenkų valdžios pareigūnas – na, tai paburnojęs prieš lietuvius, ir tiek, o ne ėmęsis kokių labiau kenksmingų, galvažudiškų veiksmų. Juk ir tie aršiausi atsakomybėn nepatraukiami, žmoniškai priglaudžiami. Pasitaikė, kad brolis Pranas važiavo į motinos tėviškę kaip tik pro Azierkų kaimą. Prašiau jį, kad užeitų pas Feliksą ir pasakytų jam, tegul nesėdi namie ir nelaukia, kol bolševikų bus suimtas, o tegul pasitraukia į Lietuvą, kur bus gerai priimtas, be jokių nemalonumų ar priekaištų jam. Kiti – labiau priešiški buvę – randa prieglobstį Lietuvoje, naudojami lietuvių nuolaidumu ir prielankumu, gerai ir saugiai jaučiasi. Pranas atliko jam patikėtą misiją, bet, kaip pasakojo, neatrodė, kad viršaitis Feliksas būtų apsisprendęs pasinaudoti mūsų patarimu. Gal ne ilgiau kaip po savaitės buvo suimtas. Iš kalinimo vietų neatsiliepė, negrižo kaip dalis jo likimo žmonių. Šeima ieškojo per abu sovietmečius, bet negavo aiškesnių žinių.

Tiek pakalbėjus apie mūsų viršaitį, pravartu papildyti jo istoriją. Anam pasauliniam karui baigiantis ir 1919–1920 metais, kai reikėsi ir lenkai, ir lietuviai, ir į didybę ėjusi Lenkija, ir sunkiai savo valstybingumą atkurianti, nepriklausomybę ginanti Lietuva, Feliksas Suraučius iš Azierkų, Vanaginu vadinamas, buvo paveiktas lenkų orientacijos. Jaunas, gabus, kiek prasilavinęs, pasiekė prie lenkų karjerą, priklausė organizacijai Legion Młodych, buvo kandidatas į Lenkijos seimą, tik kad sąrašą, kuriame jis buvęs, nurungė – kaip buvo pasakojama ir pasijuokiama – žydų sąrašas. Tapo valsčiaus viršaičiu. Pusiau lietuvių gyvenamo. Parankus, pavyzdžiui, kai lietuviai turi būti lojalūs Lenkijos piliečiai. Paminėtina ir tai, kad jo gerokai vyresnis brolis Amerikoje buvo atsidavęs lietuvių veikėjas. Jis laiškuose mano tėvui prašė, kad rašydamas pažįstamiems į užjūrį neprasitartų apie jo brolių Feliksą, tapusį lenku, veikliu ir priešišku lietuviams. Tokia istorija. O kiek tokių buvo! Kiek dabar yra!

Paskutinės rugsėjo dienos, jau ir spalio. Tokia įvykių griūtis! Kaip pasikeitusi padėtis! Kaip bus? Kaip yra – jau žinome, bet kaip toliau bus, kai viskas taip apsvirtė? Gerai padariau, mokslo metų pradžioje nevažiavęs į Vilnių. Nerimas ir nežinia. Ką veikti?

Pasiekė kalba, kad Šklėrių mokytojas Petras Večkys iš Berezos Kartuskos grįžo. Buvau nemaža girdėjęs apie Berezą Kartuską, taip pat apie Lenkijos koncentracijos stovyklą Brastoje (lenkiškai Brześć, dažnai ir

Brześć Litewski sakoma). Nepatikimiems autoritarinės valdžios piliečiams ir tautinių mažumų Lenkijoje veikėjams. Prisiminiau viršaičio išpėjimą pasisaugoti, o nebuvo pagalvojęs apie galimus suėmimus į tas stovyklas karo išvakarėse bei pirmomis karo dienomis. O čia žinia apie mokytojo Večkio suėmimą ir tai, kad buvo suimtas karo išvakarėse. Nuvažiavau dviračiu į Šklėrius pas Petrą Večkį, su kuriuo buvau pažįstamas. Pro Jaskonis, Latežerį ir toliau miškais – į Šklėrius apie dvidešimt kilometrų, jau Marcinkonių valsčius ir Kabelių parapija.

Radau namie. Pasikalbėjome, kaip koncentracijos stovykloje Bereza Kartuska buvo, kas buvę suimtieji, įkaitais paimti, kaip jį paleido, kaip pasiekė namus per suirutę. Apie padėtį pasamprotavome, nedaug tikėdamiesi, daugiau numatydami, kaip bus. Dar norėjau aplankyti Šklėriuose gimnazijos draugus, grįžusius iš Vilniaus, tačiau užsikalbėjau su P. Večkium. Vėlus pavakarys, nenorėjau apsinakvoti, pagaliau apie ką galėjome kalbėti, kai jau žinojau, kaip Vilniuje buvę. Visur tas pats. Vilniaus krašte, visame lenkų okupuotame Lietuvos pietryčių plote. Tiesa, kitaip Suvalkų trikampyje, kur Seinai, Punkskas, Vižainis. Ir ten buvo atsidūrusi Raudonoji armija, užleisdama pietų Suvalkiją hitlerinei Vokietijai. Kaip tai atsitiko? Girdėjome apie Molotovo–Ribentropo paktą, bet nežinojome, kas buvo tiksliau pasakyta, juolab vėlesniame protokole prie to paktą. Ketvirtasis Lenkijos padalijimas. Pasirodė, kad ne tik Lenkijos. Pietų Suvalkijos lietuviams po dvidešimt metų trukusios lenkų okupacijos per trumpą laiką persirito bolševikinės Rusijos okupacija ir stoji hitlerinės Vokietijos okupacija.

Kaip ten laikosi mūsų žmonės? Kaip lietuvių gimnazijos Vilniuje mano draugai? Šliaužiai, Markevičiai, Tumeliai, Pajaujai, Pacenkos ir Pacenkaitės, Lapinskai ir Lapinskaitės, Ramanauskai ir Ramanauskaitės nuo Punksko... Mrazauskaitė nuo Vižainio, Petruškevičiai, Maksimavičiai, Kubiliai, Rėkai, Čeplinskai nuo Seinų... Ir jaunesnieji iš to krašto, ir vyresnieji pažįstami. Kaip ten lietuviams bus? Tokios mintys, toks mąstymas – ir jokio giedresnio atsakymo.

Ėjo reikšmingiausi įvykiai. Rugsėjo 1-oji, rugsėjo 17-oji. Štai spalio 10-oji! Mano kaime “Filipsas” skelbė: Lietuvos vyriausybės delegacija išvyko į Maskvą tartis dėl Vilniaus ir Vilniaus krašto gražinimo Lietuvai. Netrukus derybų, dabar pasakytumėm derybų–nederybų, rezultatai bei Tarybų Sąjungos ir Lietuvos pasirašyta sutartis.

Džiugu, tačiau pusėtinai tenkinanti sutartis. Gražinama tik dalis Vilniaus krašto, prie Baltarusijos palieka Švenčionys, Gervėčiai, Marcinkonys ir Druskininkai, nemažai kitų grynai lietuviškų vietų, lietuviškų salų, gudėjų, lenkinami ir jau pusiau lietuviški palikę plotai, nekalbant apie Lietuvos sieną rytuose pagal sutartį su Tarybų Sąjunga, pasirašytą 1920 m. liepos 12 d.

Nepatekusiems į Lietuvą labai pusėtinai džiaugsmas. Tik tiek, kad moksleiviams ir daugiau kam iš jaunimo galimybė važiuoti mokytis į laisvą Vilnių, kitiems – keltis į nepriklausomą Lietuvą su laisva sostine ir laisva Vilniaus krašto dalimi. Tuoju pasiruošiau važiuoti, pasiimdamas kartu ir brolių Alfonsą, kuris kaip tik buvo baigęs septynmetę pradžios mokyklą, dvi paskutines klases lankęs Druskininkuose. Kaip nors versimės, atskirti nuo tėviškės, brolis galės tęsti mokslą. Brolis Juozas, jauniausias, gerai mokytis nemėgęs, o labiausiai ūkininkauti pasinešęs, ragino:

– Tegul ir Pranas važiuoja, aš būsiu gaspadorius. O jeigu kolchozai bus, tai ir kolchozninkas geras būsiu.

Nustebau išgirdęs Juozą apie “kolchozus” kalbant. Iš kur snarglys prisiklausė kalbą apie sovietinį žemės ūkį. Nors buvo žinoma, kaip esą pas bolševikus, bet retai kalbama, tik kai kurių senesnių žmonių tarp savęs. Pranas ilgiau pamąstęs tarė:

– Man nelemta važiuoti. Karas sutrukdė į Ameriką išvažiuoti, ir dabar nesinaudosiu proga. Karą namie pralauksiu.

Nebuvo tiksliai žinoma, kada Tarybų Sąjunga perduos sutartimi Lietuvai gražintą Vilnių ir Vilniaus krašto dalį. Galima buvo dieną, kitą užtrukti su išvažiavimu, pasiruošti aprangą ir maistą. Tačiau ir skubėti reikėjo, netikint naujiems valdytojams. Vieną dieną staiga aklina uždarys sieną su Lietuva ir – sudiev, Vilniau!

Išgirdau važiuojant kaimo gatve motociklą. Dar didesnė staigmena, kad sustojo ties mūsų kiemu. Pažiūrėjau pro langą ir matau: nulipa mokytojas Damas Viščinis. Netikėtas svečias. Pasirodė, kad ne tiek svečias, o su reikalu žmogus. Atvažiavo kalbinti, kad palikčiau savo krašte. Reikia lietuviškas mokyklas organizuoti, reikalingi mokytojai, švietimo esamomis sąlygomis organizatoriai. Juozas Kalpokas Neravuose sutikęs, Vieciūnuose bus, važinėja po kitus kaimus telkti.

Aš paklausiau, ar bus įmanoma Sovietų Baltarusijoje. Mokytojas Viščinis sakė, kad bus tinkamos sąlygos, Tarybų Sąjungoje tautinių mažumų atžvilgiu taikoma pažangi, humaniška politika. Kalbėjo, kad su broliu Petru, Vilniaus studentu teisininku, buvo persikėlę per Nemuną, kalbėjosi su Lietuvos aukštais pareigūnais. Jie gyrė sumanymą palaikyti lietuviškumą, visų pirma lietuviškas mokyklas organizuojant. Lietuva stengiasi ir stengsis, kad papildomai jai būtų gražinti grynai lietuviški plotai – Švenčionių kraštas ir Marcinkonių–Druskininkų kraštas. Lietuviškumo reiškimasis tuose plotuose labai padėtų Lietuvos vyriausybės pastangoms.

Aš valandėlę dvejojau: atsisakyti tolesnio mokslo, nevažiuoti į Vilnių gaila, palikti tokiu svarbiu reikalu, daryti tokį reikalingą darbą – būtina. Sutikau pasilikti. D. Viščinis pasakė, kad ne ilgiau kaip po dviejų dienų atvažiuos pas mane jau su pasitelktais mokytojais kadrais, pasitarsime dėl tolesnių žingsnių. Atsisveikinome. Linkėjau sėkmės. Nuoširdžiai gėrėjausi tuo žmogumi. Man lydint mokytoją Viščinį prie jo motociklo, atslenka iš savo kiemo kaimynas Petras Makselis. Pasisveikino su kaimo svečiu, apsikeitė keliais sakiniais apie padėtį. Viščinis skubiai nudardėjo. Kaimynas pasiprašė pasikalbėti. Įėjo į pirkia, sėdome prie stalo, kaip dera ilgesnei ir rimtai, kaip spėjau, kalbai. Pradėjo tiesiog:

– Ar nebūsiu gerai pagalvojęs, kokių reikalų Viščinis apsilankė pas tave...

Papasakojau mano gerbiamam, ne kartą geram patarėjui Makseliui, kokia buvo kalba, kokių reikalų. Ilgai galvojo, mąstė lyg į toli žvelgdamas, svarstė, ką pasakyti. Pagaliau tarė:

– O aš pasakysiu: nors užmojis pagirtinas, kilnus, gal ir pradžioje turės pasisekimą, bet labai rizikingas mūsų vertingiausiems žmonėms. Reikia žinoti, kuo pasitikime, kieno malone naudosis, su kuo į sandėrį eisime. Kad nesigailėtumėm jūsų galvų, brangieji.

Buvau kiek nustebęs ir laukiau, kuo pagrįs savo nuomonę. Aiškino, kad labai gerai pažinęs mūsų dabartinį valdytoją. Pačiam Rusijoje teko dalyvauti revoliucijų įvykiuose – ir vadinamosios buržuazinės, ir bolševikinės priverstinai; vėliau grįžo iš Lenino Rusijos, žino, kaip buvo, suvokė, kuria linkme eita. Paliko draugų, su kuriais susirašinėjo iki 1930 m. Staiga nutrūko ryšiai. Bet ir toliau domėjosi, todėl dau-

giau žino, kaip buvo, kaip yra Stalino Rusijos imperijoje. Propaganda graži, tikrovė – atvirkščiai. Taip ir su skelbta tautų ir tautinių santykių politika. Buvo Sovietų Baltarusijoje už Minsko lietuviškų mokyklų, kur žemės nusipirkę kaimais gyveno lietuviai. Buvo, gražiai veikė, ir staiga su dideliu triukšmu uždarė mokyklas lietuvių kalba, kaltindami nukrypimu į buržuazinį nacionalizmą. Mokytojai suimti, kai kurie be žinios dingę. Tas pats ir su lenkais apie Žitomirą. Ilgiau išsilaikė čekai, šiaurės Ukrainoje įsikūrę atskiomis vietovėmis kaip žemės pirke kolonistai. Sovietinei Rusijai, kad ir socialistinei, kad ir tobuliausiai žmogaus teises skelbiančiai, kitų tautų, kitų tautybių patriotizmas nepakenčiamas, visuomet įtartinas. Tai reikia žinoti. Baigė Petras Makselis man dėstyti, pridurdamas:

– Gerai pagalvokite. Aš labai nepatarčiau. Yra mūsų apylinkėje senesnių, vėlytų ir mėtytų žmonių, gal kas ir su mokytoju Viščiniu panašiai pasikalbės.

Nustebino mane Petro Makselio nuomonė apie mokytojo Viščinio užmojų ir pasakojimas, kaip Tarybų Sąjungoje yra, kaip buvo, kaip keičiasi, ko galima tikėtis.

Pradėjau stipriau galvoti, kai ką prisiminti, derinti. Mano žinojimas buvo menkas, nesusiklostęs. Pas mano tėvą būdavo mūsų kaimo galo vyrijos sueigos, ypač šeštadienių vakarais. Kaip ir koks klubas. Kalbos visokiausios: apie karą su Japonija, pasaulinį karą, revoliuciją Rusijoje, bolševikų karą su lenkais. Augėnis vaikas, o ypač paauglys jau būdamas, labai mėgau klausytis tų pasakojimų, už kambario krosnies užsėglaudęs. Buvo kalbama ir apie padėtį Sovietų Rusijoje. Nieko gero, nieko girtino apie žmonių buitį ir besikeičiančią tvarką. Tai mane mažiau domino, ne tiek, kiek pasakojimai apie karus. Pagaliau buvęs ir lenkiškumo diegimo poveikis, jau nuo pirmos klasės lenkiškoje pradžios mokykloje: kad kaimynės negeros – arba dideli Lenkijos priešai, arba nedraugiškos lenkams. Lenkai geriausi, šauniausi, didvyriškiausi, Lenkijoje geriausiai.

Galvodamas daugiau prisiminiau, jog mano tėvas susirašinėjo su draugu iš Rusijos, su kuriuo buvo susipažinęs ir artimai bendravo JAV. Ir pavardę gerai prisimenu – Naborskij, nuo Vitebsko, nei gudas, nei lenkas – rašė rusiškai. Jis, kaip ir mano tėvas, grįžo iš Amerikos, senelio kviečiamas, kaip vienintelis žemės ūkio paveldėtojas. Kaip mano

tėvo – ir jo jaunesnis brolis buvo žuvęs kare. Džiaugėsi Naborskij, kad gerai gyvena: dvi poros arklių, dešimt karvių, žemė gera, valdžia gerbia gerus ūkininkus... Mūsų kaimo ūkininkėliai stebėjosi ir pavydėjo tokio ūkininkavimo. Staiga ar ne 1930 metais nutrūko laišakai nuo Naborskij ėję. Jokio atsakymo į mano tėvo kartojamus laiškus. Kilo klausimas: kas atsitiko?

Negirdėjau iš užukrosnio vyrijos aiškinimų. Kiek vėliau ėjo kalbos apie kolūkius, apie kažkokius didelius suėmimus, teismus ir žiaurius nuteisimus. Tik dabar iki galo supratau: reikia tikėti dideliais politiniais valymais Tarybų Sąjungoje, kad kaliniams lageriai atšiauriose vietose, kad besikartojantys masiniai trėmimai į Sibirą.

Artėjau prie apsisprendimo. Ir nusprendžiau: jeigu D. Viščinins po dviejų dienų neapsilankys, nelaukdamas važiuoju į Vilnių. Taip ir atsitiko. Traukinys iš Druskininkų nėjo. Pariečėje sėdome su broliu Alfonsu į traukinį Balstogė–Vilnius.

Prasidėjo kita būtis, kitas lapas būsimiems atsiminimams. Vėlai rašomiems, o ryškiems, lyg šiandieną viskas būtų buvę.

II

Dabar pagalvoju, kad gera būtų priešokiais ar ieškant kaip nors atsekti, kurią spalio dieną atsidūriau Vilniuje. Tiek to, negi tai kokia istorinė diena... Krapštydamasis atsiminimuose, galiu tvirtinti, kad ne anksčiau kaip spalio 15–ąją.

Vilnius buvo kitoks. Apleistas per tą beveik visą mėnesį trukusį sovietų valdymą, liūdnas, badaujantis. Visi gyventojai laukė jo perdavimo Lietuvai. Nelietuvių gyventojų dauguma tikėjosi, kad bus saugiau ir sočiai, lietuviai laukė, kad kuo greičiau ateitų išsipildžiusios svajonės diena. Tiek laukta, tiek žmonių iškalbėta ir tiek Vilniui vaduoti sąjungos giesmė išgiedota: “Ten broliai mūs laukia./ Belaukdam mi mūsų, pražiūri akis./ O mes čia sustoję stebuklą vien laukiam./ Kada mūs šalelėj aušrelė prašvis”.

Spalio 10 d. sutartyje nebuvo tiksliai pasakyta, kada, kurią dieną Vilnius su Vilniaus krašto dalimi iš buvusios lenkų okupacijos bus Tarybų Sąjungos perduotas Lietuvai. Savaitė praėjo, jau ir antra prasi-

deda, Lietuvos kariuomenė ir pirminė valdžia prie buvusios ir dar galiojančios sienos laukia – ir jokios džiuginančios žinios.

Lietuviai vilniečiai laukdami tikrai pražiūrėjome akis, kaip Vilniui vaduoti sąjungos giesmėje – Maišiagalos, Nemenčinės, Vievio kryptimi. Bėgo laukimo dienos.

Tiesa, sovietai skubėjo, bet Vilnių plėsti. Ėmė, vežė ne tik, kas valdiška, geriausia, bet ir bendrovių, ir privačių įmonių turtą. Priėjo prie to, kad darbininkai išdrįso – piestu, nuoga krūtine stojo ginti savo darbovietes. Jokio rūpinimosi žmonėmis, tik tiek, kad kepyklos ir duonos parduotuvės veikė, bet ir tos tik miesto bendruomenės dėka. Nebuvo jokio žmonių saugojimo, paplito plėšikavimas, dažnai ir su žudymais, ypač Vilniaus priemiesčiuose. Ką daryti lietuviams jau kaip ir savo mieste? Smuko džiaugsmas dėl Vilniaus atgavimo. Nebuvo to tikrojo džiaugsmo ir sutarties pasirašymo dieną. Patiriant, kokie yra tie nauji, nors ir laikini, okupantai, “nušvitusi aušrelė” niukėsi. Ką darysi, priklausydamas nuo didžiųjų okupantų malonės? Ar ir kuriam iš jų žlungant?..

Reikėjo susirūpinti visų pirma Vilniaus gyventojų apsauga. Organizavosi iš lietuvių pilietinė policija. Būta iš ko, kadangi į Vilnių iš Švenčionių krašto, Marcinkonių–Druskininkų krašto ir kitų lietuviškų plotų, kurie paliko prie Sovietų Baltarusijos, buvo pasitraukę nemaža vyrų, tarp kitko, buvusiųjų Lenkijos kariuomenėje, dalyvavusiųjų kare. Lietuvių policija veikė negarsiai, pusiau slaptai. Per trumpą laiką plėšikų gaujos buvo sutramdytos. Tas gyventojų apsaugos organizavimasis buvo susijęs ir su manim, bet netiesiogiai. Skautų būrio – taip vadintas trijų draugovių (Gedimino prie Vytauto Didžiojo gimnazijos, Algirdo, atsikėlusios su uždarytos Švenčionių gimnazijos moksleiviais, ir antros vilniškės amatų mokyklų moksleivių Mindaugo draugovės) junginys – vadas buvo Mamertas Gaidelis. Jis tapo vienu iš lietuvių policijos Vilniaus gyventojų apsaugai organizatorių. Nežinojau, kad jau vasarą, man vadovaujant skautų stovyklai, buvau numatytas į skautų būrio vado pavaduotojus. Kaip ir laiku atsiradau Vilniuje. Skautams teko padėti policijai ir plačiau besiorganizavusiai lietuvių tvarkai.

Atėjo laukta diena. Spalio 27–oji. Nuo ryto buvo laužomi užsilikę sienos su Lenkija užkardai, žengė į Vilniaus kraštą Lietuvos kariuo-

menė. Vilniuje buvo laukiama apie pusiaudienį. Nesakysiu, nekalbėsiu, ką mačiau, ką išgyvenau Gedimino gatvėje, ties Ožeškienės aikšte, belaukiančių laisvos lietuvių sostinės gyventojų minioje, kaip kariuomenė sutikta ir visų tautybių atstovų sveikinta iš tribūnos toje aikštėje, koks buvo, kokį įspūdį kėlė Lietuvos kariuomenės iškilmingas paradas. Tai yra žinoma, jaunesnėms kartoms daug kartų aprašyta, filmuose rodoma. Pasakysiu, kaip pavydėjau tiems, tarp jų ir mano vadovaujamų skautų draugams, kurie dviračiais po miestą ir iki priemiesčių siuvinėjo – matė, kaip lietuvių kariuomenė iš visų pusių žengė. Kaip karių dainoje: “Marš, marš pro Žvėryną, palei kalną Gedimino...” 3-iasis dragūnų pulkas nuo Panerių vedančia gatve, netrukus pavadinta Savanorių prospektu, 1-asis pėstininkų Gedimino pulkas per Žaliąjį tiltą, prie Vilniaus rinktinės priskirta artilerija, mechanizuoti daliniai, šarvuočiai. Laukdamas minioje, minią stebėdamas, klausydamas kalbų, pražiopsojau progą patirti stiprių vaizdinių įspūdžių. Tik tiek žinojau, kiek iš draugų pasakojimų.

Spalio 27-oji – viena iš labiausiai nepamirštamų gyvenimo dienų. Išvargęs, išalkęs jau temstant grįžau į nekūrenamą, šaltą Panamarų bendrabutį (Filaretų gatvėje, Užupyje) kiek alkį numalšinti, užkasti iš namų atsivežto maisto, pailsėti. Kita iškilmių diena – spalio 28. Vėliavos iškėlimas Gedimino kalne.

Panamarai – keli pastatai Vytauto Didžiojo gimnazijos vyresniųjų klasių moksleiviams, amatų mokyklų mokiniams, dar kokiems jau augesniems mokslinčiams, be to, prisiglaudusiems pasitraukėliams į Vilnių. Tikros vilnietiškos lietuvių vyrijos kareivinės. Anksti kėlėsi tą spalio 28 dieną, turbūt ir nelabai miegojo. Nors iki iškilmių valandos buvo dar daug laiko, vyrija pajudėjo į vidurmiestį. Katedros aikštėje jau buvo išsirikiavę kariuomenės daliniai, rinkosi Vilniaus gyventojai. Tirštėjo minia prie užkardų į aikštę ir Gedimino kalno papėdę – kareivių ir vilniškės lietuvių policijos pareigūnų apvado. Slankiojau, rinkausi vietą, iš kur būtų geriau matyti Katedros aikštę ir pilies bokštas. Atsitiko kitaip.

Vienu metu pajutau, kad kažkas petį taršo ir iš minios traukia. Apšidairiau – iš skautų Mindaugo draugovės, bet kas – šiandieną, užmušk, negaliu prisiminti; atrodo, kad ir tada nelabai įsidėmėjau. Su juo jaunas kariškis.

- Koks reikalas? Šiandieną skautai neturi pareigų.
- Taigi kad turi. Bet tik jūs.

Štai kas paaiškėjo: nutarta, kad vėliavą kels I pėstininkų Gedimino pulko vadas ir to pulko karininkas leitenantas, lietuvis vilnietis, taip pat Vilniaus lietuvių jaunimo organizacijos atstovas, geriausiai skautų; nors ne karinė organizacija, bet vis dėlto uniformuota.

- Džiaugiamės jus suradę, – iš tikrųjų apsidžiaugė jaunas kariškis.

– Tai kad aš neuniformuotas. Pilietišku apsiaustu, ir rudeniniu, šviesesniu. Kad nors skautiška valtelė ant galvos, – pradėjau teisintis.

– Nedengta galva – pilietiškai atiduosite pagarbą keliant vėliavą. Skubėkime.

Bėgte į Gedimino kalno papėdę, į kalne prie bokšto, laiptais į aukščiausią atvirą aikštelę. Niekur jokio asmens pilietiška apranga, visur kariškiai pareigūnai. Kyštelėjo mane pro landynę aikštelės grindyse. Atsidūriau prieš pulkininką ir tą vilnietį jauną karininką. Jau prieš pat vėliavos iškėlimą pasigirdo stiprus beldimas į aikštelės medines grindis ir prašymas išsileisti nors vieną karinį korespondentą. Pulkininko paliepimu buvo išsileistas jaunas puskarininkis su fotoaparatu. Ryškiai prisimenu vaizdą, nors į filmą dėk, kaip vargšas darbavosi, tai priklaupdamas, tai ant aikštelės grindų priguldamas, tai toliau atsitraukęs, bet kur tau per bokšto briauną, bet kur tau... Labai stengėsi įamžinti svarbią akimirką tokioje istorinių iškilnių vietoje.

Ir Gedimino bokšte pakelta lietuvių vėliava. Žiūrėjau į aukštai dangaus mėlynėje plevėsuojančią trispalvę, į atiduodančius pagarbą I pėstininkų pulko vadą ir tą jauną karininką. O ten, apačioje, prie Katedros ir toliau, minios planingai, paskui gaivališkai atidavė pagarbą ir džiaugėsi.

O kas po to? Negaliu toliau ryškiai, nuosekliai pasakoti. Tik tiek, kad teko apsikeisti keletu sakinių su pulkininku ir leitenantu. Tos dienos išpūdžius ir kitų dienų įvykius supa migla. Kažkaip įsiminiau, kad tas leitenantas buvo pavarde Telyčėnas. Tik po dešimtmečių paaiškėjo, kad Kimštas, kilęs kažkur nuo Švenčionių, baigęs Vytauto Didžiojo gimnaziją, persigavęs į nepriklausomą Lietuvą ir stojęs į Karo mokyklą Kaune. Pažinau karininko Kimšto seserį Lenkijoje, ištekėjusią už vilniečio, gražia lietuviška pavarde Remeika, bet jau ne lietuvis. Repatrijavo su šeima. 1989 ar 1990 metų pabaigoje teko aplankyti

partizanavusio karininko Kimšto žmoną Vilniuje. Taip patikslinau pavardę.

Jeigu jau nukrypimas nuo tolimo atsiminimų laiko iki naujausių didžiųjų įvykių, sakysime, Sąjūdžio ir Lietuvos išsilaisvinimo iš sovietų okupacijos, tai būtų dar pravartu paminėti, kaip anas mano dalyvavimas lietuvių vėliavos pakėlime Gedimino kalne 1939 m. spalio 28 d. buvo man primintas. Pergalingo šuolio į galutinį išsilaisvinimą metu, 1988–1991 m., atsirasdavo daugiau mokslo draugų, apie kuriuos dešimtmečiais nieko nežinojau, mažai ką buvau girdėjęs. Romas Vinciūnas, dailininkas gimnazijoje, vėliau ir profesionalus, laigerius praėjęs. Vilniuje ar ne 1990 metais susitikę apsidžiaugėme. Po pirmo neilgai trukusio apsikeitimo pasipasakojimais, ką kuris praėjęs ir kaip po audrų, žūčių išlikęs, jis užminė man prisiminimų mįslę: ką aš labiausiai prisimenu iš Vilniaus grįžimo prie Lietuvos pirmųjų dienų? Ir tai, ir tai minėjau, bet to, kas svarbiausia buvo ir atmintyje turėjo palikti, negalėjau atspėti. Jis stebėjosi ir galų gale pats man pasakė. Dalyvavimas vėliavos pakėlime Gedimino kalne! Tada ir aš labai nustebau, kad buvau pamiršęs, niekad apie tai negalvojau. Ir vėl klausimas: kodėl taip? Iki šiol aiškinuos, šiuo ir kitais atvejais, ir, atrodo, turėsiu atsakymą, bet apie tai vėliau. Mielas Romas Vinciūnas rinko senus laikraščius ir žurnalus, domėdamasis senos periodinės spaudos grafika, apipavidalinimais. Aptiko “Kario”, “Trimito” ar gal ir kito kokio žurnalo numerį, kurio viršelyje buvo vėliavos pakėlimo nuotrauka (viršelio dydžio). Toje nuotraukoje mane atpažino. Tą aptiktą seną žurnalo numerį buvo paskolinęs savo geram draugui, kuris gyveno kur kitur Lietuvoje. Žadėjo atsiimti ir man padovanoti. Vargšas Romas, lagerio per daug išsekintas, netrukus mirė. Taip ir nutrūko svarbi atsiminimams gija. Neskubėjau jos pagauti, kadangi ir vėl ritosi vienas po kito svarbūs įvykiai, o norėjosi visur ištekėti.

Po dviejų iškilmių dienų ėjo pirmieji Vilniaus lietuvejimo šiokiadieniai. Įsiminta vaizdus, būta mūsų, vilniečių, pastabų ir pamąstymų.

Eidami iš Panamarų – mūsų kareivinių, Filaretų gatvės sankryžoje su pagrindine Užupio gatve, aikštelėje, pamatėme tokį vaizdą: kariška lauko virtuvė, aplinkui būrys moterų, vaikų, rečiau vyriškių; vieni eina jau su pilnais viralo kibirais, kiti skuba su didesnės talpos indais

prie virtuvės ir braunasi pro didėjančią būrį atėjūnų pasimaitinti karštu lietuvišku viralu.

– Geras man viralas, – pasakėme, matydami, kad talpiuose induose daugiau didelių mėsos gabalų negu pačios sriubos. Kažkuris iš mūsų, prie pat virtuvės prisibrovęs ir pamatęs viralą, patvirtino:

– Na taip, daugiau didelių mėsos gabalų negu paties viralo.

Buvome išalkę, pusryčiams tik duonos valgę su nesaldyta kava – seilę varvinome. Tai gera būtų į bendrabutį grįžti, kokį nors iš virtuvės kibirą didesni pasigauti ir to viralo parsinešti. Nieko paprastesnio! Bet lietuviška, vilnietiška savigarba neleido.

Toliau einant per Vilnelės tiltelį pėstiesiems, palei Šv. Onos bažnyčią, Pilies gatve, Gedimino prospektu – kiti nematyti stebinantieji reginiai: krautuvės sutvarkytos, išpustytos, dega šviesa, skoningai, baltai pasipuošusios pardavėjos, prekėmis apkrautos lentynos, kitur baidamos apkrauti iš stovinčių tiekimo mašinų, didėjančios eilės, jau kai kur parduodamos prekės...

“Kada ir kaip suskubo?” – pagalvojome, ėję prieš 8 val. į gimnaziją. Pasižiūrėjęs į bendrus iš benamių, kurių tėviškės už jau uždaros sienos su Tarybų Sąjunga, spėjau, kad ir jie galvoja: “Kada mums geriau bus? Kaip mes gyvensime?” Ir pasiguodžia: “Viena kita diena – bus gerai”.

Bepigu buvo miestelėnams ar tiems mokslo draugams, kurie turėjo tėviškes Vilnijos gražintoje dalyje (Varėna, Valkininkai, Eišiškės, Švenčionėliai, Ignalina, Dūkštas į šiaurę).

Grįždami po pamokų stebėjome šviesias, švytinčias, vis prekių pilnas krautuves ir eiles, eiles prie krautuvių. Buvo parduodama už zlotus. Vienas mūsiškių, t.y. benamių, turėjo zlotų nežinia kam pasiėmęs iš namų – nieks negalvojo, kad dar pravėrs. Tik kaip eilėje stovėti? Sumanus buvo: atidavė portfelį su knygomis draugams, bekepuris, garsiai lietuviškai kalbėdamas prasibrovė per stipriai laikomą eilę. Prisi-pirko maisto visą krepšį – už zlotus.

– Na, vyručiai, užkąsime! Rytoj bus geriau, o gal ir šiandieną bendrabutyje rasime kitaip.

Kitoje vietoje iš mūsiškių priėjęs prie eilės paklausė, kodėl tokioje ilgoje eilėje stovintys. Jeigu jau prasidėjo, tai, atrodo, prekių užteks. Pasigirdo atsakymai:

– Kas žino, ar užteks... Tai gal tik tokia lietuvių propaganda. Negi maža Lietuva tiek daug maisto turėtų?

Pietums bendrabutyje buvo skysta sriuba ir duona. Pamiršti. Verskis, kaip nori, kaip gali. Kitą dieną tas pats, visam Vilniaus miestui gera, sotu, lietuvių vilniečių vyrėjai – pusbadis, nekūrentos patalpos.

Mieste matėsi, jog tvarką palaikė Lietuvos policija. Važinėjo nematytos, keistos gyventojams tiekimo mašinos, lengvosios mašinos. Labiausiai stebino dideli, naujoviški autobusai, kurie nedaug turėjo manevrinio ploto Vilniaus senamiesčio siaurose gatvėse. Tai ne lenkiški miesto susisiekimui skurdūs “Arbonai” su ilgais motorų snukiais – kaip “kiaulės palaidinės”. O lenkai mėgino pasišaiptyti iš lietuviškų autobusų:

– Pfi. Kokie čia autobusai? Nežinia, kur priekis, kur galas.

Ir Lietuvos policininkui atsirado pastaba ir pavadinimas: “Kalkutas!” Galima buvo vieniems kitus pakritikuoti, pasišaiptyti. Kad tik tai – ne daugiau.

Veltui geri linkėjimai. Tuoju reiškėsi ir didesnis neprielankumas, tiesioginis priešiškus. Pirmą kartą ne vėliau kaip spalio 31 dieną. Negalėjo būti lapkričio pirmomis dienomis, kadangi antras atviro priešiškusmo atvejis pasitaikė lapkričio 1 dieną. Ėjau Trakų gatve, nuo Pylimo gatvės. Vilniaus, Vokiečių, Dominikonų gatvių ir tos pačios Trakų gatvės susidūrimas – paprastoje sankryžoje – negalėjau praeiti toliau pro apie 300 maištaujančių žmonių susibūrimą. Buvo kartojamas šūkis:

– Złot – lit, złot – lit, będzie zгода, będzie kwit!

Dėl zlotų keitimo sąlygų, netinkančių tų zlotų turėtojams. Tai dar nieko blogo – paprastas, žmogiškas klausimas. Tačiau maištaujančiųjų laikysena keitėsi, buvo daugiau agresijos, aiškėjo, kad veikia politiniai provokatoriai. Vokiečių ir Dominikonų gatvių kampinio pastato antrame aukšte buvo, matyt, laikinai įsikūrusi kažkokia valstybinė įstaiga, balkone įtvirtinta valstybinė vėliava. Prieš tą vietą buvo susibūrę agresyviausi rėksniai. Staiga matau: vienam iš aukščiausio ūgio užkeliamas ant pečių kitas aukšto ūgio, tas pasiekia ant balkono vėliavą, numeta ją, apačioje ji taršoma, po kiek laiko paduodama siekiančiam balkoną tik su palikta raudonos spalvos dalimi, ir tokia įtvirtinama ant balkono. Pritarimo riksmi, plojimai. Bet tik dalies protestuojančiųjų

dėl pinigų keitimo sąlygų. Pastebėjau daugelio veiduose nepritarimą, nustebimą, neretai ir nerimą.

Mitinguojančiųjų riaušės tęsiasi. Jokio tvarkos organų įsikišimo. Štai ir dar viena proga provokacijai: nuo Vilniaus gatvės įėjo į minią sovietų karininkas. Visi kiek nustebo, kadangi jau keletą dienų jokio sovietų kariškio Vilniuje nesimatė. Minios viduryje jį laikė sulaikytas. Vyriškai laikė iš abiejų pusių arklių už pavadžio, o moterys, pripuolusios karininką, jo batus apkabinusios, maldaudamos šaukė:

– Tavarišc, pačemu vy nas astavili, buržuazijnaj Litvie atdali?!

Ir dar kažką kalbėjo taisyklinga rusų kalba ir savotiška ištarne. Karininko veide nebuvo matyti nei susidomėjimo, nei nusistebėjimo. Žodžio nepasakė. Paspaudė stipriau arklių pentiniais ir brovėsi į priekį. Minia praleido. Nujojo toliau Vokiečių gatve. Ir vėl mitingas tęsiasi, ir nieko valdžia nedaro.

Staiga nuo Vilniaus, Trakų ir Vokiečių gatvių pusės atūžė mašinos su policija, didelės mašinos, užtvėrė gatves. Minia puolė bėgti Dominikonų gatve, bet ten užtiko užkardą kariuomenės įgulos būrio, atskubėjusio iš netolimos Ignoto gatvės. Mitinguojantieji, maištininkai, provokatoriai spąstuose. Policininkai stovi, nieko nedaro – buvo toks laukimo momentas, kaip dabar suprantu, psichologinis, o tada piktinantis: ko dar jie, tai yra policija, laukia?!

Pagaliau: kai kurie policininkai, lenkiškai kalbantieji, įėjo iš pakraščių į minią ir skelbė, kad nemuš, nė vieno nenuskriaus, kas nesipriešins, gerai žino, kas kuo yra ir kiek nusikaltęs, suimtieji bus apklausinėti ir paleisti...

Pradėjo ramiai, mandagiai imti į mašinas, iš eilės, be atrankos, bet daugiau vyrus. Buvome keli lietuviai. Prie manęs priėjęs vienas iš mūsų „amatininkų“, pavarde Martinkėnas. Policija ir mudu užparankių. Mes kalbame, kad lietuviai, kad praeidami čia atsiradome, tik stebėjome, piktindamiesi, kodėl policija taip ilgai dėsė. Policininkai labai tikėdami griežtai tarė:

– Jau pažįstame tokius gudruolius, dabar lietuvių staiga stebėtinai daug Vilniuje atsirado, ir dar nori mums pamokymais padėti. Lietuvių policija žino, ką daro.

Nežinia, kaip būtų buvę su mumis, jeigu ne dar viena staigmena. Pasigirdo šauksmas:

– Ludzie, to sprawa Żydów!

Kiti pagavo kartoti “sprawa”, “prowokacja” ir raginti:

– Bij Żyda!

Ir prasidėjo muštynės. Užvirė susigrūdusioje spąstuose minioje. Policijos viršininkas pasižiūrėjo valandėlę, kas vyksta, ir davė mostu įsakymą. Policininkai, vieni sėdę į mašinas prie suimtųjų, kiti pėsti, dingo greit ir netikėtai, kaip buvo pasirodę. Tik kareivių užkardas Dominikonų gatvėje paliko.

Mušami žydai bėgo į Vokiečių ir Trakų gatves. Iš ten į šalutines tirstai žydų gyvenamame senamiestyje. Lenkų antižydiškos riaušės, atrodė, būsiančios ilgos. Nuėjau į Užupį.

Jau po pusiaudienio vėlėjau į senamiestį. Didžiojoje gatvėje išgirdau taip du pagyvenusius vyriškius lenkiškai kalbant:

– No i chytra ta litewska policja. Kiedy zaczęła się antyżydowska heca, zmyła się. Po paru godzinach zjawiła się w obronie Żydów i zgarnęła naszych krewkich i nieobliczalnych chłopaków. Nieźle, i taktycznie, i politycznie.

Idomu, kad vartydamas vilniečių prisiminimus neaptikau pasakojimų apie tą įvykį. Visur minima lapkričio 1-oji – Vėlinių diena. Nebuvau tos dienos įvykių liudininkas.

Anksčiau lankiausi Rasų kapinėse. Mačiau didelę minią naujosiose lenkų kapinaitėse prie senųjų Rasų – kur maršalo J. Pilsudskio mauzoliejus su jo širdimi ir palaidotais motinos palaikais, o aplinkui perlaidoti lenkų kariai, žuvę 1919–1920 metais. Buvo ramu. Nemačiau jokios lietuvių policijos, tik kelis pareigūnus eismo tvarkai palaikyti.

Tą dieną vėliau teko išgirsti, kad lenkų jaunimas susiorganizavo žygiuoti į Vilniaus vidurmiestį. Žygiuodamas Rasų gatve pradėjo agresyviai, priešišškai lietuvių atžvilgiu reikštis. Prie Aušros vartų užtiko raitosios policijos užkardą; kviečiamas išsiskirstyti nepakluso ir dar daugiau kartojo antilietuviškus šūkius. Pirmeiviams ir didžiausiems rėksniams paragavus rimbų greit išsiskirstė, nieks nebuvo suimtas. Tik tiek.

Žinios apie tą įvykį pasipildė ar ne trisdešimčia metų vėliau Lenkijoje. Lietuvio vilniečio šeimoje, kalbant apie 1939 m. rudenį Lietuvai gražinto Vilniaus pirmąsias dienas, savaites, jo žmona - lenkė, bet

sakiusi esanti iš tuteišių nuo Ašmenos (jos tėvai atsikėlę į Vilnių) papasakojo juokdamasi, kad ir ji toje jaunimo eisenoje Vėlinių dieną dalyvavusi ir net rimbu gavusi. Tačiau nesiskundžia, kadangi buvo šaukiama: “Litwini, wynoście się do Kowna!” ir panašiai. Pajuokavau:

– Negi lietuviškas rimbas supiršo su lietuviu?

– Ne, jaunystė – paikystė. O su būsimoju vyru viename Vilniaus senamiesčio kieme augome. Nežinojau, negalvojau, koks iš jo lietuvis išsisir, toks pat aršus ir Lenkijoje bus.

Slinko lapkričio dienos. Vilnius keitėsi. Tačiau ne taip, kaip vaizdavomės. Gyvenome laukimo, džiaugsmo ir nerimo spalio dienas, išgyvenome svajonių išsipildymo dienas, stebino pirmos lietuviškai besitvarkančio Vilniaus dienos, pirmos lapkričio savaitės.

Nebuvo nei laiko, nei vietos galvoti, kaip toliau bus. Nesitikėta didelės lenkų gyventojų prieštaros. Žmonės, galvoję visų pirma apie saugumą ir duoną, pas lietuvius Lietuvoje, jos sostinėje Vilniuje, turėjo žmoniškiausią prieglobstį, nepalyginamą su padėtimi kitur, buvusioje karo sužlugdytoje Žečpospolitoje; ėjo liūdnos žinios iš rytų ir iš pietų.

Lietuvių prielankumas lenkams, užuojauta dėl karo nelaimės, pagalba karo pabėgėliams, kurių nemaža naudojosi sudaromomis galimybėmis persigauti į Vakarų, stebino pačius lenkus. Lietuvos valdžios ir visuomenės prielankumas, išskyrus nedaugelį kitaip galvojuusių politikų ir visuomenės autoritetų. Priešiški išpuoliai pirmomis dienomis buvo laikomi smulkiais incidentais. Nebuvo pagrindo nepasitenkinimui ir reikalavimams. Dėl “złot – lit” sutarta, nedraudžiamas lenkų patriotiškumo reiškinys, jeigu jis nėra nukreipiamas prieš kitų tautybių žmones.

Buvo leista lenkų spauda, neribota kultūrinė veikla, paliktos lenkų pradžios ir vidurinės mokyklos, tik tiek, kad su valstybinės lietuvių kalbos mokymu. Ko gi daugiau norėti? Pasiginčijimas, priekaištavimas dėl buvusių santykių, kiti smulkūs konfliktai – natūralus dalykas, kai ir iš vieno, ir iš kitų atsiranda karštuolių, neapsigalvojančių, daugiau emocijas reiškiančių žmonių. Tokie vertinimai, tokios nuomonės vyravo tarp lietuvių vilniečių, kuriems teko lenkiškasis tarpukaris; vis dėlto padėčiai pasikeitus jie vadovavosi gerais norais, gera valia. At-

siminę patarlę: “Nedaryk kitam to, kas tau nemiela”. Buvę pagrindo šviesiau galvoti. Tikrovė buvusi kiek kitokia.

Laisva Lietuva, atkurta suvereni Lietuvos valstybė, nepriklausomos Lietuvos žmonės, ūkio ir kultūros laimėjimai – viskas buvo lietuvių vilniečių idealizuojama. Laukdami Lietuvos pražiūrėjome akis. Sulaukėme – akys nušvito, bet lūkesčiai pasirodė labiau sudėtingi, tikrovė kiek kitokia esanti. Tai teko išgyventi, pergalvoti, suprasti, dalinai ir pateisinti.

Daugėjo lietuvių Vilniuje. Ne tik atsikeliančiųjų su valdžios ir ūkio įstaigų žmonėmis, o ir senų Vilniaus gyventojų, kurių nemaža rašėsi lietuviais. Per lenkų okupaciją buvo užsislėpę ir rašėsi lenkais. Vykstant naujam gyventojų surašymui galėjo laisvai apsispręsti. Tekdavo nustebti, kai kaimynai lenkai tapdavo lietuviais – ne tik kalba ir prisipažinimu prie tautybės, bet ir lietuviška patriotine laikysena.

Vytauto Didžiojo gimnazijoje daugėjo mokinių. Daugiau iš buvusių lietuvių įstaigų darbuotojų šeimų, Klaipėdoje ir Klaipėdos krašte, prisiglaudusių Žemaitijoje, o dabar atsikėlusius į Vilnių, daugiau iš kitų didelių Lietuvos miestų negu iš Kauno. Kūrėsi kita lietuvių gimnazija ir technikos vidurinė mokykla. Kad ir vėlyvo rudens ir artėjančios žiemos metas, atvažiuodavo į Vilnių ekskursijos iš visos Lietuvos.

Gera, gražu. Gal taip ir ilgiau būtų nuotaikingai besitęsę, jeigu ne vargana padėtis mokinių ir moksleivių, kurių tėviškės paliko už sienos su Tarybų Sąjunga. Taip pat iš vadinamojo Suvalkų trikampio su Seiniais, Punksku ir Vižainiu, kur vokiečiai okupantai grubiai ir nuosekliai naikino lietuviškumą, neleisdami lietuviškų mokyklų, versdami žmones palikti ūkius ir sodybas ir kraustyti į Lietuvą už sienos, grasindami nepaklususius suimti ir išvežti darbams į Vokietiją.

Per visą tarpukarį Vilniaus krašto moksleiviją globojo ir dalinai išlaikė Vilniaus lietuvių labdarybės draugija. O dabar bendrabučiai buvo perpildyti. Blogiau, kad niekas jais nesirūpino. Jau lapkritis į antrąją pusę persirito, anksti prasidėjo ta labai dideliais šalčiais pagarsėjusi 1939–1940 metų žiema. Šalo ir badavo lietuviškuose bendrabučiuose mokiniai ir moksleiviai. Bendrabučių vedėjai ir auklėtojai teisinosi, kad daug kur klabeno, bet jokio atsiliepimo, jokio dėmesio. Nesuprantamas, piktinantis reiškinys laisvame lietuviškame Vilniuje, kai visiems miesto gyventojams buvo skiriama tiek dėmesio ir globos,

o lietuvių jaunimo žiedas palieka lyg atmestas. Tarėsi augesnieji Panamarų bendrabučio auklėtiniai eiti su delegacija pas Vilniaus lietuvių labdarybės draugijos pirmininką kun. Praną Bieliauską. Pagalvojau, kad seniai reikėjo.

Nuo to pagalvojimo prasidėjo, kad palikau didelio judėjimo kaltininkas. Eidamas Pilies gatve, kur buvo Vilniaus lietuvių labdarybės draugijos įstaiga, užėjau apsižvalgyti. Pamačiau Draugijos pirmininko ir gretimuose įstaigos kambariuose sausakimšai prisirinkusių pagyvenusių moterų, kaip supratau, Draugijos pagalbos prašyti. Įsižiūrėjau į pro tas moteris kyšančią virš stalo didingą juodą kun. Bieliausko galvą. Su rūpesčiu veide, kaip įvykdžius tą ypatingą misiją. “Lenkėms davatkoms!” – pagalvojau piktai. Šovė mintis, kad reikia kitaip veikti – gal per spaudą, per kurį nors iš dienraščių.

Buvau jau girdėjęs, kad yra opozicija tautininkų valdžiai – Krikščionių demokratų politinė partija su jos dienraščiu “XX amžius”. Laikraštis jau turi Vilniuje savo atstovybę. Gedimino gatvėje, prie skersinės dabar A. Jakšto gatvės (prieš karą Dąbrovskiego – lietuviškame Vilniuje Dambrausko–A. Jakšto). Kur buvo mūsų Vytauto Didžiojo gimnazija. Ant kampo Ligonų kasos (Kasa Chorych – prie lenkų) gražūs rūmai, dabar berods Sveikatos ministerija. Greta gražios senos statybos aukštame pastate buvo “XX amžiaus” agentūrinė įstaiga. Ketvirtame aukšte. Vadovas buvo Vilniaus lietuvių žurnalistas Kazys Umbražiūnas. Eidamas į gimnaziją užbėgau pasikalbėti, pasitarti, kaip gelbėtis iš sunkios, nesuprantamos, piktinančios padėties.

Radau Umbražiūną jo įstaigoje patį vieną. Mobilizuotas į lenkų kariuomenę, įnirtinguose karo veiksmuose dalyvavęs nuo pat pradžios iki paskutinių Lenkijos laikymosi dienų, patekęs į vokiečių nelaisvę ir paleistas iš belaisvių stovyklos kaip Vilniaus krašto lietuvis ir jau Lietuvos pilietis – atrodė dar išvargęs, grynai apkirpta galva. Ne tas jaunas, žvalus, garsėjantis žurnalistas Umbražiūnas, kokį įsiminiau pora metų anksčiau pradėjęs rašinėti į vilniečių lietuvių spaudą. Papasakojau jam viską. Plačiau išsikalbėjome... Susimąstė, kiek patylėjęs paklausė, ar buvau bandęs plunksną.

– Teko parašyti ir į spaudą siųsti. Buvo spausdinta keletas rašinėlių korespondencijos forma iš jaunimo veiklos per vasaros atostogas kaime. Esu jau parašęs į Lietuvos skautų spaudą, – atsakiau. Umbra-

žiūnas pakilo nuo kėdės, aš taip pat atsistojau. Tarė tvirtai, ko ne įsakmiai:

– Tai va, brolau, parašyk reportažą. “XX amžiaus” korespondento pasikalbėjimas su Panamarų bendrabučio globotiniu. Neminint pavardžių. Pamėginsime taip. Bet nesu tikras, ar toks reportažas bus leistas.

Negalėjau sulaukti pamokų pabaigos. Bendrabutyje susiradau nuosų ir šiltesnį kampilį. Rašiau visą popietę ir iki pusiaunakčio. Taisiau, braukiau, perrašinėjau. Svarstydamas, pagalvodamas, ar ne per aštriai, ne per daug kritiškai. Vis dėlto nuoskauda ir pasipiktinimas nelabai nusileido, veržėsi bendru pranešimu ir pateikiamais vaizdais.

Kitą dieną anksčiau išskubėjęs į gimnaziją užbėgau pas Umbražiūną. Įteikiau jam savo rašinį. Perskaitė prie manęs, pasakė, kad geras ir kad dar prieš pusiaudienį pateks į laikraščio redakciją Kaune. Ko gero, jau rytojaus dieną pasirodys.

– Jeigu bus leistas, – pridėjo.

Kitą dieną nusipirkau “XX amžiaus” numerį. Skaitau, vartau – nėra. Dar kitą dieną sugraibęs centų nusipirkau numerį. Vartau, vartau, dar kartą nervingai sklaidau – taip pat nieko! Nenorėjau prašyti brolio Alfonso dar poros litų spaudai, be to, buvau jau netekęs vilties.

O tas mano jaunesnysis brolis, antras iš jaunesniųjų, dar paauglys, kurį pasiėmiau į Vilnių ir buvau susirūpinęs, kaip abu versimės, neblogai įsitaisė. Stoją į vakarinę vidurinę mokyklą, iš ryto ir dieną pardavinėjo laikraščius. Lakstantys gatvėse spaudos pardavėjai buvo lenkiškai vaikogaliai, lietuvių – jis vienas, be to, augesnis. Spaudos platinimo įstaiga Vilniuje paskyrė jį laikraščių gatvėse pardavėjų vyresniuoją, kaip ir brigadininku. Gerai tvarkė lenkiukus, kurie šaukdami iškraipydavo lietuviškų laikraščių pavadinimus: “Lietuvių aidas”, “Lietuva žino”, “Lietuvos amžius”. Taisė juos, reikalavo, buvo įvedęs drausmę ir tvarką. Nors pats vėliau nebėginėjo su laikraščiais, bet buvo prie pinigų. Nežinau, ar jam mokėjo spaudos platinimo įstaiga, ar buvo apmokestinęs savo pavaldinius – laikraščių gatvėse pardavėjus. Alfonsas gyveno kitame bendrabutyje, kitame Vilniaus priemiestyje, rečiau pasimatydavome, kartais tik per pamaldas sekmadienį Šv. Mykolo bažnyčioje.

Trečią dieną, sukdamas iš Gedimino pr. į Dambrausko–A. Jakšto gatvę, su kartėliu pažvelgiau į tą vietą, kur buvo ieškota pagalbos.

Klasėje pamačiau draugus, susibūrusius aplink mokytojų stalą. Ant kėdės prie stalo sėdėjo vienas moksleivių, atėjūnų iš didžiosios, kaip tada vadino, Lietuvos ir garsiai skaitė laikraštį. Kiek paklausęs, supratau, kad skaitomas tas mano “reportažas”. Baigus skaityti klasė suūžė. Paprašiau duoti man pasiskaityti, aiškindamas, kad atėjau vėliau ir tik straipsnio pabaigą girdėjęs.

Paėmiau laikraštį, pažiūrėjau pavadinimą – “XX amžius”! Nubėgau į skautų kambarį – Gedimino draugovės būstinę – ir skaičiau, skaičiau. Į pirmą pamoką nėjau. Viskas išspausdinta, nesutrumpinta, be pakeitimų, be kalbos taisymo. Per ilgą pertrauką tarp pamokų nubėgau pas Umbražiūną. Radau jį kabinete su laikraščio numeriu ant stalo. Pirmasis prabilo:

– Na, ir pasisekė. Dabar žiūrėsime, kas bus. Gerai košės užvirta. Tik nepasigirk niekam.

Sveikino mane, skatino rašinėti, aš karštai dėkojau žurnalistui K. Umbražiūnui.

Po pamokų skubėjau į bendrabutį. Filaretų gatvele ir pėsčiomis sunku buvo prasiskverbti: daug karinių mašinų su malkomis (jos viena kitą stūmė), įvažiavusių į bendrabučio kiemą, vyrija subėgusi iškrauti malkų. Ūkio vedėjas senasis Micius tvarkėsi – rodė, kur ir kaip tokį kiekį malkų iškrauti ir gerai sukrauti. Girdžiu šaukiant:

– Pamatysite, kokie pietūs bus!

Kai kurie jau buvo nosį kišę į didelę bendrabučio virtuvę. Vyriausioji virėja, miela ilgametė maitintoja Nevedomskienė, vijo smalsuolius, patenkinta, tiesiog atsigavusi po rūpesčių ir išgyvenimo pusbdžiu maitinant. Ir juokavo:

– Apsieisite kvapais. Dar palaukite, pakentėkite valandą. Bus karališki pietūs.

Visi džiaugėsi, mažai kas nuostabą reiškė.

Buvo malkos, buvo karališki pietūs. Bus ir vakarienė, ir pusryčiai – įvairių maisto tiekimo organizacijų mašinos tą dieną buvo anksčiau sugužėjusios į Panamarų bendrabutį. Iki lubų prikimštas maisto sandėlis. Džiaugsmo buvo visiems, aš slėpiau pasitenkinimą dėl laimėjimo.

Iš bendrabučio gyventojų pasižymėję pokštininkai, sąmojų reiškęjai taip pat buvo pritilę, neproduktyvūs. Dabar tuojau atgijo. Išgir-

dau vieną tokį: “Tai dabar surašysime protokolą, kad malkos medinės, be to, visai sausos”. Ankstesnis toks pats sąmojis: “Ir buvo surašytas protokolas, kad malkos medinės, tik truputį šlapios”. Pleškėjo “medinės” sausos malkos visose trijų pastatų krosnyse.

Dar tą pačią dieną teko išgirsti, kad tokio stebuklo būta ir kituose lietuviškuose bendrabučiuose, kurių buvo arti dešimties vainikėliu aplink Vilniaus senamiestį. Be Panamarų didelio bendrabučio, buvo beveik tokio paties dydžio mergaičių ir panelių „amatininkų“ bendrabutis Žvėryne prie Fabriko gatvės ir Nėries pakrantėje. Vyrams amatų mokyklų bendrabutis Markučiuose, Naujosios Vilnios linkme, kiti, mažesni – pradžios ir vidurinių mokyklų mokiniams, bet labai perpildyti dėl traukos į Vilnių – laisvos, nepriklausomos Lietuvos laisvą sostinę.

Buvo triukšmo. Ir Labdarybės draugijoje, ir valdžioje Vilniuje bei Kaune. Kaip aukštesnėje valdžioje – neteko girdėti. Bendrabučio ūkio vedėjas ir šeimininkė virėja pasakojo, kad tos dienos ankstų rytą buvo atskubėjęs kun. P. Bieliauskas, kailiniuotas, šilčiausia kepure. Per speigą. Pastate prie gatvės įėjo į keliolikos asmenų miegamąjį ir paklausė:

– Kaip jūs čia gyvenate, vyručiai? Išsikrapštęs iš visko, kas buvo lovoje paklota ir kuo užsiklota, vyrukas parodė puodžiuką su ledu vietoje vandens. Užėjo į virtuvę, kur virėjos neturėjo ko veikti, kadangi, be duonos ir nesaldinto gėrimo, nieko daugiau nebuvo pusryčiams. Nieko nesakęs Labdarybės draugijos pirmininkas greit išskubėjo. Nežinojome ir nesužinojome, kieno pastangomis ir įsakymu taip viskas pajudėjo. Prikeltųjų, pavarytųjų buvo stengiamasi sužinoti, kas tą reportažą parašęs, kas iš bendrabučio globotinių viską taip plačiai ir vaizdžiai papasakojęs. Buvo įtariami mano klasės draugai Julius Kakarieka nuo Dieveniškų ir Albinas Markevičius iš Punsko. Seinų krašte jau buvo susivokta apie politinę padėtį Lietuvoje – tvirtą valdžios poziciją ir kovingą opoziciją. Vilniečiai lietuviai nebuvo stipriai susiskirstę kaip Lietuvos valstybinė, politinė visuomenė. Reiškėsi ideologinės bei veiklos kryptys Vilniuje ir Vilniaus krašto lietuvių bendruomenėse, turėjo įtakos jaunimui, bet nežymiai, nebuvo politinės – tik lietuviškumas, viskas lietuviškumui! Kova prieš lietuviškumo draudimą ir naikinimą! Buvo skautai, gimnazijoje organizuojami ir kapeliono globojami eucharistininkai. Taip pat kitur veikė lietuviai kunigai. Eucharistininkai stipriau laikėsi ir išsilaikydavo jaunesnėse gimnazijos klasėse, bet buvo narių iki pat bai-

giamosios klasės; daugiausia tie, kuriems tekdavo arčiau bendradarbiauti su Šv. Kazimiero draugijos skyriais kaimuose. Kaip tik tokie buvo mano klasės draugai Julius ir Albinas. Visų pirma jie buvo įtariamai, kadangi “reportažas” buvęs paskelbtas opozicinės Krikščionių demokratų partijos organe “XX amžius”.

Abu buvo pakviesti pas kun. Bieliauską, klausinėjami, kalbinami parašyti rašinio ištaisymą, sušvelninant kaltinimus ir pasipiktinimą. Vargšai buvo tiek nustebę, žado netekę, kad vien pažiūrėjus buvę aišku, kad ne į kaltininkus pataikyta. Bendrabutyje spėliota, klausinėta, tačiau be jokių konkrečių pasekmių.

Kai yra geriau, kai tai tęsiasi, greit pamirštama, kas buvo blogai, net labai blogai. Vis nauji įvykiai greit ritosi; aprėpti ir neseniai buvusius, ir naujus dėmesio ir laiko neužteko. Prasidėjęs gerėjimas dosniai tęsėsi. Maloniai stebino.

Vieną gražią dieną – ar ne gruodžio pradžia buvo – gimnazijoje nepaprastas įvykis. Klasių auklėtojai su sąrašais rankose skelbė, kad mokiniams, moksleiviams iš vilniečių, nepaisant, ar jų tėviškės pateko į Lietuvą, ar paliko už sienos, negražintoje Lietuvai Vilniaus krašto dalyje, bus pasiūtos uniformos. Atvažiavo iš Kauno pamatuoti, surašyti kepurų, batų numerius.

Didžiojoje gimnazijos salėje darbavosi siuvėjai iš Karininkų ramovės firmos – vyriškiams. Mergaitės matavo siuvėjos iš negarsėjusios kaip Karininkų ramovė moteriškų drabužių siuvyklos. Darbas vyko sklandžiai, buvo kažkaip keista – ne tai, kad nejauku, jog tai daroma ne šeimose, ne pas tėvus, su savais žinomais “kriaučiais”, pasirinktomis siuvėjomis, nesitariant, nesvarstant, kas geriau, kas pigiau ir kas pagal tėvų išgales. O štai čia dabar kaip kokiai kariuomenei ar kitaip organizuotai sutelktiems ir uniformuojamiems. Tai tęsėsi nuo pirmos iki paskutinių pamokų. Siuvėjai iš Karininkų ramovės, jauni, malonūs vyrai, juokavo su gimnazistais, ypač iš jaunesnių klasių:

– Ant tavęs imsiu daugiau. Ant išaugimo.

Siuvėjoms siūlėsi keistis matavimų objektais. Žodžiu, nepaprasta padėtis, nepamirštamas vaizdas. O tiek visko jau buvo, ir kiek po to atsiminimų susikrovė.

Nedaug teko dovanų laukti – ne ilgiau kaip dvi savaites. Bet jau arti Kalėdų. Stebino užsimojimas tokiu mastu susirūpinti lietuvių vil-

niečių jaunimu, ir ne tik Vytauto Didžiojo gimnazijoje. Stebino uniformų siuvimo sparta.

Taigi buvo dar viena gruodžio diena. Atėjo transportas iš Kauno. Nešuliai įnešti į didžiąją salę. Su įpakavimais, kiekvienam atskirai, su tiksliai užrašytais pavardėmis ir klasėmis. O kaip toliau buvo, kas vyko, koks pasitenkinimas – paliekama vaizduotei, kieno iškilesnei, kieno proziškai. Vyresniųjų klasių, baigiamosios klasės jaunuoliai, kurių ne vienas buvo metais, dvejais peržengęs aštuoniolikos metų ribą, nelabai spraudėsi į gimnazijos mokinių uniformas. Panašiai ir aš: už pusės metų abiturientas, dvejais metais peraugęs dėl kliūčių lietuviškai mokytis. Buvau į bendruomenės reikalus ir veiklą jau gerokai įsitraukęs.

Vilniaus lietuvių visuomenė buvo nepatenkinta kai kuriais valdžios poslinkiais. Pirmas, lyg nežymus, bet gana skaudus seniems vilniečiams – tai Vytauto Didžiojo gimnazijos direktoriaus Marcelino Šikšnio atleidimas iš pareigų. Ir kad skubus – jau pačioje lapkričio pradžioje. Nauju direktoriumi tapo Trūkanas, taip pat garbus žmogus, buvęs vilnietis kovotojas, priverstas pasitraukti į laisvą, nepriklausomą Lietuvą. Tačiau ilgamečio direktoriaus, tiek nusipelnusio žmogaus, didžiausio autoriteto ūmus atleidimas buvo visiems vilniečiams nesuprantamas ir skaudžiai užgaunantis. Pats mūsų mylimas ir labai gerbiamas gimnazijos direktorius Marcelinas Šikšnys, su tiek pat miela pravarde Aškuta, nelabai jaudinosi dėl neapdairaus valdžios poslinkio, kurį ir didžioji visuomenė laikė netaktu ir klaida. Ir seniems, ir naujiems jau vilniečiams kalbėjo, kad gerai atsitiko. Neturėjęs laiko sveikatai tausoti, dabar galės pailsėti, pasigydyti. Taip mėgino švelninti incidentą, gausiai lankomas savo bendradarbių, jau studentais buvusių mokinių ir daug ankstesnių, kurie baigę aukštuosius mokslus jau įsitraukė į kultūrinį ir visuomeninį darbą. Vis dėlto paliko slogus įspūdis ir samprata, kad tai grubus valdžios akibrokštas, kad galima buvo kitaip reikalą tvarkyti. Buvo valdžios mėginta netaktą, klaidą taisyti, tik kad jau be didesnio išlyginimo. Mažėjo lietuvių vilniečių labai patriotiškas pasitikėjimas sava Lietuvos valdžia. Didėjo budrumas, buvo kritiškiau vertinami įvykiai, valdžios kai kurių priemonių laisvoje lietuvių sostinėje taikymas.

Ryškęjo nusistatymas dėl valdžios politikos ir laikysenos lenkų atžvilgiu. Ar ne per daug globos, nuolaidumo ir taikymosi su tais, ku-

rie yra ir toliau užkietėję, neperkalbami lietuviškumo priešai? Žmoniškumas nelaimės ištiktiems žmonėms, pagalba ir globa, kultūrinių poreikių tenkinimas – taip! Kad ir didžiųjų užkariautojų nepasitenkinimui ir spaudimui atsispiriant. Tačiau nuolaidžiavimas “unijinių pusbrolių” politinėms tuštybėms, kitų tautybių niekinimas, per didelis pasitikėjimas savo galybe (su Vakarų sąjungininkais) ir galimybės Lietuvoje išūliai priešišškai lietuvių atžvilgiu reikštis – ne!

Visų pirma veiksmingiausiai ir galingai prieš veikė Vilniaus arkivyskupijos kurija, vadovaujama didžiausio lietuvių ėdiko lenkiškojo katalikų tikėjimo ir lenkiškojo Dievo vardu – arkivysk. Romualdo Jalbžikovskio. Apie tą didžiausią kitoms tautybėms, kitiems krikščionių tikėjimams, kitakalbėms Romos katalikų bendruomenėms reiškiamą šovinizmą daug pasakyta, daug parašyta istorinėje literatūroje, bet yra faktų, kurie mažiau pastebimi arba ir visai nutylimi. Tiek jau jie rėžiantys, gėdingi visai pasaulio katalikų bendruomenei ir abiejų tautų istorijai tiek slogūs, kad vengiama juos minėti padoriems žmonėms. Deja, ir po šešių dešimtmečių, išgyvenus audringą XX amžių, tiek pažengus žmogaus teisių linkme, lenkų Katalikų Bažnyčia, jos aukščiausioji ir žemesnioji hierarchija beveik visai nepasikeitė. Todėl šią dieną ir šioje vietoje net būtina paminėti tuos vengiamus prikelti ir kartoti faktus.

Kai bolševikinės Rusijos kariauna 1939 m. rugsėjį žengė į Vilnių, skambino miesto bažnyčių varpai. Nepatikrinta, ar arkivysk. R. Jalbžikovskio įsakymu, ar tai atsitiko bažnyčių klebonų bei parapijiečių iniciatyva. Ėjo kalbos apie tokį bolševikinės išvaduotojos pasveikinimą. Neaptikau šio fakto formalaus patikinimo bei patikslinimo.

Laukiant Lietuvos kariuomenės įžengimo į Vilnių arkivysk. R. Jalbžikovski uždraudė skambinti bažnyčių varpais. Tarp kitko, ir lietuvių Šv. Mykolo bažnyčios klebonui uždrausta skambinant varpais sveikinti Vilniuje laisvą, nepriklausomą Lietuvą. Kokie gali būti komentarai, lyginant tuos du faktus? Gal tik galima prisiminti posakį, kuris tada margoje tautybių atžvilgiu Vilniaus visuomenėje buvo plačiai kartojamas: “Arkivyskupas R. Jalbžikovski, negalėdamas nustelbti lietuvių, juos mielai ir raudonajam velniui parduotų”.

Tokia buvo kliūtis laisvos Lietuvos sostinei lietuvi. Lietuvių Vilniuje daugėjo – ir prisipažįstančių prie savo tautybės, ir valstybės tar-

nautojų, įstaigų pareigūnų, ūkio, mokslo, kultūros organizacijų darbuotojų, laisvų profesijų ir šiaip apsigyvenančių Vilniuje, ypač iš buvusio prie Lietuvos Klaipėdos krašto palikusių benamiais.

Buvo su tikyba susijusių poreikių. Ta pačia tikyba, bet lietuvių kalba. Lietuviai pagal gyvenamąją vietą dideliame mieste priklausė atitinkamoms parapijoms. Jie norėjo arčiausioje bažnyčioje turėti pamaldas lietuvių kalba, jau ir gimusį Vilniuje vaiką lietuviškai pakrikštyti, į parapijos metrikų knygas įrašyti, ir susituokti, ir palaidoti lietuvių kalba bei su lietuvių apeigomis.

Kreiptasi, remiantis aukščiausiosios Katalikų Bažnyčios valdžios Vatikane ir Lenkijos bei Lietuvos pasirašytais konkordatais, į Vilniaus arkivyskupijos valdytoją arkivysk. R. Jalbžikovskį. Atsakymas buvo griežtai neigiamas. Besiremiant Katalikų Bažnyčios nuostata, kad vykstant tarptautinėms ir valstybių santykių suirutėms, siaučiant karams Bažnyčioje nieko nekeičiama. Tuo pačiu nekeičiama ir anksčiau nustatytų pamaldų tvarka. Negali būti skiriamos valandos pamaldoms lietuvių kalba, negalima įvesti kitos patarnavimo tikintiesiems kalbos.

Neįsileista į arkivyskupijos kuriją ir į parapijas klebonų pagalbininkais nė vieno lietuvių kunigo. Problema didelė. Lietuviai buvo priversti kartoti prašymus ir reikalavimus, siųsdami į arkivyskupijos kuriją delegacijas arba išsamiai motyvuotus raštus. Atsakymas buvo griežtas, įžūlus: „Ne!“

Vilniaus lenkų valdymas per Bažnyčią tęsėsi. Lietuviai toliau stengėsi gauti jiems priklausančias teises. Lietuviškos pamaldos išsikovotos 1901 metais mažoje Šv. Mykolo bažnytelėje senamiestyje. Ir jau kariuomenės įgulos Šv. Ignoto bažnyčioje, kuri Lenkijai žlugus buvo nenaudojama, tai kita kariuomenė – Lietuvos – teisiškai ją perėmė. Buvo dar ir taip, kad bažnyčios klebonas turėjo jam priklausančias teises, tarp kitko, ir pamaldų tvarką keisti, prisitaikant prie poreikių ir galimybių. Iš daugiau kaip trisdešimties Vilniaus bažnyčių klebonų valdytojų, bijodami arkivysk. Jalbžikovskio nusistatymo prieš lietuvius, nieks ta teise nepasinaudojo. Tik Šv. Jono bažnyčios klebonas. Leido lietuviškas pamaldas, parodė geros žmogaus ir tikrojo Dievo tarno valios. Savo bažnytinei vyresnybei pasiteisino, kad didelė ir graži Šv. Jono bažnyčia, skirta visų pirma Stepono Batoro universiteto akademiniam jaunimui, dėl karo pakitimų palieka per pamaldas tuščia

arba pusiau tuščia. Tad negalima atsakyti pamaldų kitakalbiamis katalikams, juo labiau kad daugėja naujomis sąlygomis veikiančiame Vilniaus universitete studijuojančių lietuvių. Į arkivysk. Jalbžikovskio piktai ir grėsmingai reikštą nepasitenkinimą Šv. Jono bažnyčios klebonas M. ir jam pritariantieji geros valios lenkai atsiliepė:

– Jeigu giriamės davę lietuviams katalikų tikėjimą, tai nedarykime taip, išpūstos nesantaikos apakinti, lyg siektume lietuvius atgal į pagonybę varyti.

Atsimenu lietuviškų pamaldų Šv. Jono bažnyčioje vaizdą. Didelė, talpi bažnyčia, viduje grūste prisigrūdę žmonių. Aikštelėje prie šoninio įėjimo į bažnyčią taip pat sausakimšai prisirinkę tikinčiųjų. Minia maldininkų, nepatekusių į bažnyčią, – didelėje universiteto vidaus aikštėje prie pagrindinio įėjimo į “Šventąjį Joną”. Pamaldas laikydavo kun. Kristupas Čibiras. Patraukdavo ir vienijo žmones jo garsūs pamokslai lietuviams ir lenkams.

Lietuvių kunigų Vilniaus vyskupijoje buvo žymi dalis, nemaža ir pačiame Vilniuje, bet arkivyskupijos kurijos kapituloje nebūta nė vieno lietuvių kunigo, jau nekalbant apie gudų katalikų atstovą. Lietuviai priekaištavo, kad tik retkarčiais būna pagerbiamas lietuvis kun. Pranas Bieliauskas, pakviečiant jį iškilmingas pamaldas laikyti Katedroje (kadangi jis turėjo gražų, galingą bosą, ir šiaip jau dvasininkas aukštas, gražaus stoto).

Arkivysk. R. Jalbžikovskio padėjėju Vatikanas skyrė iš Lietuvos katalikų provincijos vyskupą Reinį. Buvo atgrasiai visos kurijos priimtas, negalėjo paveikti savo taikiais patarimais ir visiškai derančiais su Bažnyčios kanonais siūlymais. Vėliau kun. Edmundas Basys, viltietis, pateko į arkivyskupijos kuriją sekretoriumi. Galop arkivysk. Jalbžikovskio sutikta skirti lietuvių pamaldoms valandą, bet vėlai po pietų. Nė vienos tinkamesnės valandos – lyg dar labiau lietuvių paniekimui pabrėžti.

III

Lenkų Bažnyčia jau pirmomis lietuviškojo Vilniaus dienomis ir savaitėmis buvo priešiška. Savo tradicine, amžiais puoselėta panieka lietuviškumui, viešai reiškia neapykanta, didėjusia tolygiai su lietuvių tautos atgimimo sąjūdžiu. Grubia, gerai organizuota priešprieša lietuvių kalbos teisių siekimui bažnyčiose. Pasirodžius Basanavičiaus „Aušrai“ paskelbė tiesiog karą augančiam tautos atgimimui iš liaudies. Pirmas lietuvių kalbos, kultūros, istorijos kėlimosi apraiškas priėmė nerūpestingai ir su pašaipą sąjūdžiui, reiškia pavadinimu „litvomanija“. Lenkų Bažnyčia Lietuvoje ir sulenkėjusi krašto aristokratija, dauguma sulenkėjusių bajorų bei dalis lenkakalbių miestiečių, apsižiūrėję, jog kalbos ir kultūros gaivinimo judėjimas virsta lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžiu, sukruoto gaivalingai nustelbti pavoju, kad Lietuva netapsianti didžiosios Lenkijos jau beveik lenkiška etnine dalimi (taip sudorojus tą vienintelį išlikusį baltų giminės kraštą, užvaldant jį lenkų Bažnyčios ir Lenkijos valstybės ekspansiniais siekimais, pasakytumėm, lenkiškuoju „Drang nach Osten“). Apsižiūrėjo, kad XIX a. Tautų pavasaris atgaivino ir jau mirstančias, kaip atrodė, lietuvių bei žemaičių gentis. O manė, kad užvaldymo ir sudorojimo procesas jau baigtas. Jau didelis laimėjimas būsimai didelei Lenkijai.

Ir tęsiasi tas lenkų Bažnyčios paskelbtas lietuvių tautiniam atgimimui karas. Nuo XIX a. pastarųjų dviejų dešimtmečių. Tiesa, nėra karo ginklų, nėra žūčių, aukų, o tik kraujo praliejimas Dievo namuose, šventoriuose prie bažnyčių. Grumtynės katalikų, tik kad kalba besiskiriančių. Sąmoningų ir vis labiau sąmonėjančių lietuvių valstiečių su tvirtos, pasaulietiška politika besivadovaujančios lenkų Bažnyčios gynėjais ir šalininkais. Karas kietas, beatodairiškas, kova, reikalaujant lietuviams teisių lietuvių kalbai Dievo namuose, o lenkams atkakliai besiginant nuo „pagonių“ lietuvių reikalavimo. Lenkams vartojant tiek nekrikščioniškas ir necivilizuotas priemones, kad, kalbant apie tą karą XIX ir XX amžių sandūroje ir keliais dešimtmečiais vėliau, tiek atsiminimuose, tiek istorijos puslapiuose, net skriaustiems lietuviams drovu pasakyti visą teisybę. Atsiliepia lietuvių solidarumas su bendru pasaulinio masto tikėjimu – per daug „neteršti savo lizdo“.

Karas tęsėsi, kad ir be to mažojo kraujo praliejimo, bet ne mažiau žalingas, žmones nuodijęs. Galima šimto metų karu vadinti. Jis ir dabar nesibaigęs. Tai kalbant, šitaip vertinant nūdieną, reikia pasakyti, kaip tai buvo priimama, kaip galvota, ko tikėtasi tos priešpriešos pradžioje ir vėlesniais dešimtmečiais su 1905 m. revoliucija, nešusia laisvėjimą caro Rusijos imperijoje. Pirmojo pasaulinio karo metais ir tuo pokariu, nešusiu pavergtų valstybių, kraštų, tautų visišką išsivadavimą, skatinusiu kai kurių tautų išsilaisvinimo sąjūdžius. Tuomet galima buvo lengviau suprasti, dalinai ir teisinti emocijų, to meto sampratos, interesų, siekimų susikirtimus. Atrodė, kad tas blogis, susijęs su laisvėjimu, išsilaisvinimu, dideliais persitvarkymais, kuriantis visos Rytų ir Vidurio Europos žemėlapiui, bus laikinas, mažes, keisis į gera. Juo labiau kad buvo ir pasaulinio masto pastangų bei žygių pažangiai derinti, normalizuoti tarptautinius santykius. Tai nepasitvirtino taip, kaip tikėtasi. Nei tarpukario, nei Antrojo pasaulinio karo išryškintos tikrovės supratimu. Ypač lenkų Katalikų Bažnyčia buvo nepaveikiama. Dar ir šį antrąjį Rytų ir Vidurio Europos išsilaisvinimo dešimtmetį pradėdant nėra iki galo prasiblaiviusi. Jeigu valdydama ir nusileidžia užvaldymo galvosena bei politikai, tai tik tiek, kiek dieviškas ir žmogiškas pažangumas pasaulyje priverčia.

Rašančiajam atsiminimus tenka ir šitaip pažiūrėti. Aprėpiant praejusio šimtmečio padėtį, jau istorinius klausimus, to meto žmonių spęstas problemas. Tiek atskira apibendrinta digresija, tiek paskirais sąlyčiais praeities sampratų ir nūdienos vertinimų. Kaip dienoraštį su laiko tėkme rašant ir tik retkarčiais poreikiui palyginti kylant. Kalbėdamas toliau apie kliūtis laisvam Vilniui lietuviškėti bei ruoštus trukdymus, laikysiuos tų dienų sampratos.

To, kad neprabilo bažnyčių varpai, žengiant Lietuvai į jos sostinę, galima buvo nelaikyti dideliu akibrokštu. Galėjo būti ir pateisinimo, kadangi lenkai nemanė, kad jų valstybė visai ir ilgam laikui žlugusi; buvo išėivijoje Lenkijos vyriausybė, buvo persigavę pas Vakarų sąjungininkus ginkluotųjų pajėgų likučiai, gyvavo kovojanti tauta, galingos Prancūzija ir Anglija. Lenkijos žlugimas – tai tik pirmo mūšio pralaimėjimas. Labai tikėta, kad hitlerinė Vokietija patirs triuškinamuosius smūgius ir greit bus nugalėta. Nieks nežinojo, kaip toliau bus, kaip tik prasidėjęs pasaulinis karas tęsis. Tuo, kad Vilnius su Vil-

niaus krašto dalimi atiteko Lietuvai, tikrieji lenkai ir užkariautos Lenkijos vyriausybė, sudaryta Prancūzijoje, buvo patenkinti, daugiau – tiesiog džiaugėsi. Ta Lenkijos vyriausybė išėivijoje pareiškė protestą dėl Tarybų Sąjungos ir Lietuvos Respublikos spalio 10 d. sutarties, kuria Vilnius buvo perduotas Lietuvai. Bet tai buvęs tik politinis, diplomatinis formalumas. Negi lenkams tikint greita pergale ir valstybės atkūrimu galima buvo tikėtis, kad jie prisitaikys prie “laikiniai” skaudžios, nors palaimingos padėties palankiais lietuviams mostais? Tai gal ir galima būtų dalinai pateisinti lenkų Bažnyčios arkivysk. R. Jalbžikovskio savotišką protestą skambinant Vilniaus bažnyčių varpais. O tai, kad bolševikinei Rusijai žengiant į Vilnių suskambo bažnyčių varpai, taip pat reikia suprasti: ne paprastas kaip lietuviai priešininkas, o galingas ir baisus priešas; jam nusižengti baisu, geriau nusižeminti, kad ir žemiausiai nusilenkti, tikintis mažesnio lenkams keršto.

To meto lenkų laki galvosena, ypač politinė orientacija, išdidus nusistatymas prieš lietuvius, laikėsi daugiau aukštesnio Vilniaus lenkų gyventojų sluoksnio. Karo sujauktiems žmonėms didesnės įtakos turėjo pati greit susinormalizavusio gyvenimo Vilniuje tikrovė. Žmonės buvo patenkinti užtikrinta buitimi ir saugumu, patenkinti kultūrinio gyvenimo galimybėmis, jiems patiko lietuvių valstybinės administracijos potvarkiai, visuomeninė ir ūkinė tvarka. Stebėjosi lietuvių valdžios ir žmonių sugebėjimais. Apie tai ėjo kalbos, tai tapo pagrindine Vilniaus gyventojų tema. Atrodė, kad taip ir bus, arčiau pažinus lietuvius, patiriant jų užuojautą ir prielankumą, materialinę pagalbą tiek vietiniams lenkams, tiek tūkstančiams karo pabėgėlių.

Taip jau yra, kad logika ir gera valia vadovaujamosi rečiau. Žmogaus gyvenime, žmonių bendruomenėse, taip pat tautinėse ir tikiybėse – visaip būna.

Nepatiko lenkų Bažnyčios Vilniuje šulams liaudies pasitenkinimas lietuviška tvarka, taigi jau antrą ar trečią savaitę Vilniui naujai besitvarkant kunigai vienoje kitoje bažnyčioje per pamokslą tai išreiškė. Kalbėdami apie patriotizmą, pabrėždavo šventą pareigą savojo patriotiškumo tvirtai laikytis. Apgailestavo, kad lenkiškasis patriotizmas smunka, kai be reikalo, be pagrindo pritariama lietuvių valdžiai, gėrimasi lietuviška tvarka ir prielankumu lenkams. Iš sakyklų aiškinta, kad Anglijos Lietuvai įsakyta švelniai elgtis, teikti pagalbą karo pabėgėliams ir Vilniaus gyven-

tojams. Esą Lietuvos maisto gaminiai Anglijos rinkai, kurie vykstančio karo sąlygomis negali patekti į Londoną (tarp kitko, ir giriamas lietuviškas bekonas, ir sviestas “Karvutė”), yra anglų apmokėti. Anglijos įsakyta atitinkamus tų produktų kiekius tiekti jų lenkų sąjungininkų žmonėms Lietuvoje. Vienas labiau įsikasčiavusių Dievo žodžio skelbėjų šaukė:

– Neparsiduokite už lietuvišką dvėselieną!

Tą sakinį plačiai kartojo Vilniaus davatkynas – arkivysk. R. Jalbžikovskio gerai organizuotas ir politiškai reksmingas jo parankinis.

Galima buvo ir tai pakęsti. Lietuvos valdžia ir lietuvių Katalikų Bažnyčia laikėsi pakantumo ir taikymosi krypties. Sunkiau buvo plačiai lietuvių visuomenei valdytis. Kai paaiškėjo, kad Vilniaus arkivyskupijos kurijos atsisakoma tenkinti bažnyčiose lietuvių kalbos poreikį, kantrybės ir kartėlio taurė persipildė.

Rusėnų karas dėl lietuviškų pamaldų bažnyčiose Lietuvoje atgijo kovingesniais veiksmais. Lietuviai panaudojo Vilniaus bažnyčiose ginklą, naudotą pora dešimtmečių anksčiau susirėmimuose dėl lietuviškų pamaldų visoje pietryčių Lietuvoje, daug kur ir vidurio Lietuvoje. Tas ginklas buvo: gausiai rinktis bažnyčiose ir svarbiausiomis pamaldoms valandomis garsiai melstis, lietuviškai giedoti bažnytines giesmes – taip protestuoti ir reikalauti ištis valandas, išsvermingai, atkakliai, dažniausiai ir ortodoksinių lenkų atoveiksnius atlaikant.

Tai prasidėjo Vilniuje jau apie gruodžio vidurį, stiprėjo 1940 metų pradžioje.

Kaip kad visuomet būna, į tokio ar kitokio pobūdžio kariavimą labiausiai linkęs jaunimas. Bet ir suaugę jau žmonės, šeimų tėvai ir moterys iš naujai pritapsių parapijiečių aukėjo tam lietuvių reikalui savo laiką ir triūsą. Pagalbininkais atvažiuodavo jaunimas iš Kauno – studentai, gimnazistai, kaunietiška dvasingi miestiečiai. Dauguma tarpukario lietuvių vilniečių įsijungė, nors šiaip jau buvo gana santūrus ir kantrūs, tikėję, kad klausimas ilgainiui taikiomis priemonėmis bus išspręstas, kad bažnytinių priešininką prablaivins Vilniaus naujo tvarkymosi ir stipraus lietuviškėjimo faktas.

Gerai, kad tik bažnytinis bažnyčiose, bet ar tas priešininkas ir daugiau užmojų bei kokių nors didžiųjų išipareigojimų neprisiima? Dėl to dvejojo ir nuosaikiausieji. Tie bažnytiniai įvykiai ženkliai įsirašė į lietuvių ir lenkų santykių istorijos puslapius. Man pačiam neteko juo-

se dalyvauti, neteko nė karto liudininku būti, nors draugų buvau skatinamas eiti “kariauti” Šv. Rapolo, Šv. Onos bažnyčiose ar Šv. Teresės prie Aušros vartų. Turėjau kitų reikalų, vykdžiau savo planus, kurie, beje, buvo susiję su padėtimi.

Vyko Vilniaus lietuvių skautų įsijungimas į Lietuvos skautų sąjungą. Teko susipažinti su LSS vadovybe Kaune, daugiau parašyti į skautų spaudą. Vilniuje jau buvo įsikūręs vyresniųjų skautų, daugiausia studentų, sambūris – skautai Vyčiai, į kurį buvau priimtas kaip vadovavęs skautų vasaros stovyklai ir visoms trim vilniečių lietuvių draugovėms. Persitvarkant palikau Gedimino draugovės draugininku. Buvo Vytauto Didžiojo gimnazijoje susijungimo iškilmės, kuriose dalyvavo LSS vadovybė, valdžios atstovai su Vilniaus rinktinės vadu gen. V. Vitkausku. Būta vilniečių skautų apdovanojimo.

Turėjau daugiau sąlyčio su rinktine, veikia Lietuvos jaunuomene, taip pat su įtakingais valdžios ir visuomenės žmonėmis. Augo mano žinojimas. O kad buvau iš viso linkęs daug pažinti, žinoti, žinias rinkti (faktus, nuotaikas, vertinimus, samprotavimus užrašyti) – savo sampratą, žinojimui, išvadoms daryti, tai teko domėtis, kaip yra kitoje pusėje: Vilniaus lenkų visuomenėje, pas karo pabėgėlius.

Turėjau pažinčių lenkų skautijoje. Reikia pasakyti, kad ši Lenkijos jaunimo organizacija, palyginti su kitomis, buvo mažiausiai politizuota, mažiau “bažnytizuota”, todėl daug mažiau šovinistinė. ZHP (Związek Harcerstwa Polskiego) organizacija buvo lenkų Bažnyčios neigiamai vertinama. Juk jos nariais galėjo būti vaikai ir jaunimas visų tautybių ir visų tikėjimų. Bažnyčios smerkimas ir boikotas nebuvo sėkmingi. Vis dėlto šalia galingos ir visuotinės ZHP reikėsi nežymios kitokio plauko organizacijos: katalikų skautai, raudonieji skautai, berods ir žydų atskiros skautų draugovės.

Lietuvių skautams Vilniuje buvo iš ZHP savotiško pakantumo. Sambūvis buvęs gana padorus. Gal dalinai ir todėl, kad Vytauto Didžiojo gimnazijoje visuotinę istoriją lenkiškai ilgą laiką dėstė dr. Mateusz Puciata, ZHP Naugarduko–Vilniaus vėliavos (chorągwi harcerekiej – aukščiausios lenkų skautų organizacijos pakopos, jungiančios skautų tuntas) vadas, žymus keliautojas ir paskaitininkas, pasakojęs apie keliones po tolimus ir egzotiškus kraštus, epidiaskopo pagalba rodantis nuotraukas iš kelionių po pasaulį, kas anuo metu buvo naujovė ir retenybė.

Žinoma, ir aukštesnio lygio, išskirtinai lenkiškojo tipo patriotas. Patekęs tarp lietuvių, iš pradžių kitaip jautėsi, gimnazijos mokytojai ir moksleiviai santūriai į tą „svetimkūnį“ žiūrėjo. Tačiau dr. Puciata laikui bėgant gerai pažino, suprato lietuvius, pradėjo teisingiau juos vertinti. Jam turėjo įtakos artimas bendravimas su lietuviais. Lietuviams jis tapo artimu, gerbiamu žmogumi. Dr. M. Puciatai buvo pavaldus Vilniaus miesto ZHP tuntas ir kiti Vilnijos bei Naugarduko vaivadijos tuntai. Formavosi kitokia samprata, palankesnis nusistatymas Vilniaus lietuvių skautų, taip pat visos lietuvių bendruomenės atžvilgiu.

Turėjau pažįstamų ir vieną kitą bičiulį tame „unijinių brolių, pusbrolių“, kalbamuoju laiku jau pounijinių priešininkų, būryje. Ir anksčiau, dar prieš karą, teko kalbėtis gražiai, kai kada ir sutarti lietuvių ir lenkų santykių klausimu. Pagalvojau, ar nereikėtų atnaujinti pažinties ir toliau kalbėtis, jau esant naujai padėčiai, kitoms sąlygoms. Buvo įdomu žinoti, kokio jie dabar nusistatymo, kaip esą Vilniaus lenkų didžiojoje visuomenėje, koks kur nusistatymas, samprata, galvosena, koks ir tokių, ir kitokių veiksmingumas. Svarbu buvo perteikti, aiškinti lietuvių – jau Vilniui tapus laisva Lietuvos sostine – nusistatymą ir politiką vietos lenkų, karo pabėgėlių ir apskritai lenkų tautos atžvilgiu. Bet prisipažinsiu, kad su gerais norais, gera valia imtasi ir žvalgybos „priešininko“ stovykloje. Tas žinojimas nebuvo svarbiausias, vis dėlto taip pat turėjo reikšmės apskritai žinojimui ir atitinkamai veikai.

Prasidėjo susitikimai su ankstesniais pažįstamais ir bičiuliais iš ZHP. Vienoje ar kitoje kavinėje iš dviejų Vilniaus Štralių (Raudonojo ar Žaliojo). Nedaug vaikščiojant miesto gatvėmis speiguotomis gruodžio ir sausio dienomis. Tekdavo ir pas juos pasisvečiuoti, dalyvauti jau didesnėje sueigoje: namiškių, kaimynų, vieno kito karo pabėgėlio. Kalbėtasi rūpimais klausimais, kad ir pasirenkant turinį, nuotaiką bei įtaigą, atsižvelgiant į pokalbininkus. Tokia buvo mano programa, tokia jos vykdymo pradžia lenkų partnerių stovykloje.

Nuomonės ir nusistatymai dažniau skirtingi, o apskritai – nuosakumo linkme, pastebint su nerimu, kad santykiai blogėja, pastebint ir aiškinant kartu, kad yra visokių žmonių, visokių politikos kryptų, reiškiasi įvairūs veikos židiniai. Kad taip pat iš lietuvių pusės yra priešiš-
kų poslinkių, kuriais jie provokuoja mažiau apsigalvojančius lenkus

gyventojus. Taip yra dėl objektyvios padėties, kai visi įvairiai galvojanantieji daro įtaką, o karštuoliai ir klystantieji yra veiklesni.

– Abiejose pusėse, – pridėdavo pokalbininkai.

Užuomazga buvo, vyko pasikalbėjimai – polemikos, dialogai. Gir-dėjau, kad ir kitur panašiai, daug aukštesniu lygiu, iki Lietuvos politi-
kų, žymių visuomenės veikėjų su lenkų buvusiais valstybininkais, da-
bar, nelaimės padėtyje, besireiškiančiais politikais ir kitais lenkų aukš-
tuomenės žmonėmis. Iš pradžių atrodė, kad pokalbiai bus gana sėk-
mingi.

Kalbėdamasis su tais mano pažįstamais ir pritampančiais lenkais vartojau pagrindinį argumentą: kad klaida būtų vertinti padėtį papras-
tai, lengvai vaizduojantis tolesnę karo įvykių eigą tik prasidėjus šiam
pasauliniam karui, kad karas greit baigsis visišku hitlerinės Vokietijos
sutriuškinimu ir būsianti karo laimėtojų pajėgomis ir valia visiškai
atkurta prieškarinė tvarka. Turės įtakos objektyviai susidėję veiksniai.
Juk ir šį, ir ankstesnį didžiuosius karus sukėlė ne vien kai kurių galin-
gų valstybių agresija, kitų valstybių ir tautų pasipriešinimas tai agresijai,
bet ne mažiau lėmusios ir objektyvios aplinkybės. Toliau aiškinau
(tai ne tik mano, bet daugumos lietuvių ir net ne vieno pačių lenkų
samprotavimas), kad dėl Lenkijos pralaimėjimo, sakysime, ne visuo-
tinio, o tik pirmojo mūšio prasidėjusiame didžiajame kare, mažiausiai
netenkama Vilniuje ir Vilnijos dalyje, kuri atiteko Lietuvai. Tik tiek,
kad prisieina bendrauti su lietuviais: vilniečiais, besirašiusiais lenkais,
o pasikeitus sąlygoms grįžtančiais prie savo tikros tautybės, bei atsi-
kėlusiais su Lietuvos valdžia, administracija, ūkio, kultūros, mokslo
įstaigomis. Tenka pažinti lietuvių kalbą ir ją vartoti. Žinoma, sunku
taikytis su buvusios Vilniuje lenkų valdžios ir dominacijos netektimi,
bet visa tai reikia priimti kaip daug mažesnę netektį negu hitlerinės
Vokietijos ir bolševikinės Rusijos okupuotos teritorijos, iš kur eina
žinios apie žiaurumus ir naikinančią priespaudą. Kalbėjau, kad patys
lenkai geriausiai žino, kaip yra tuose nukariautos Lenkijos plotuose ir
kaip esą netikėtai susidariusioje lietuviškoje užuovėjoje. Tai ar tinka
laikytis priešiško Lietuvos, dar daugiau – reikšti didėjančią nusista-
tymą prieš lietuvius? Tegul ginčus, tarp jų Vilniaus problemą, spren-
džia karo eiga iki pabaigos, pokario tvarkymasis, kartu ir istorijos ob-
jektyvūs veiksniai. Padedant karo sumaišties metu pačių žmonių sam-

būviui, pasitelkiant daugiau geros valios ir blaivios mąstysenos. Ne kartą teko pralaukti karų suirutės, maišatis su įvairiomis permainomis, pakęsti istorijoje užvaldymus, kitų valdymus, tai ar ne taip reikėtų, ar ne taip racionalu daryti Vilniaus ir Vilnijos gyventojams lenkams?

Pavartojau posakį – patarimą: *Modus vivendi*. Dabar neprisime nu, kur pirmą kartą išgirdau jį – ar lietuvių, ar lenkų pokalbininkų tartą. Buvo vis dažniau kartojamas ir vienu, ir kitu, deja, be pageidaujamų pasekmių.

Vilniui atitekus Lietuvai didelės įtampos tarp lietuvių ir lenkų, žinant jų tautinę bei politinę galvosena ir laikysena, galima sakyti, nebuvo. Tikėtasi, kad lenkai karui vykstant, taip jiems netikėtai gynybinį karą prieš hitlerinę Vokietiją pralaimėjus, kitaip pažiūrės į esančią tikrovę ir į tarpukariu buvusią, taip pat blaiviau prognozuos ateities įvykius. Buvo tokių tarp Vilniaus lenkų ir anksčiau, dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, tuo pokariu, tarpukariu – vadinamieji kraštiečiai ir jų ideologinės pakraipos žmonės. Atsirado ir iš Lenkijos valdžioje buvusių, ir endecinės opozicijos buvusių šalininkų, kurie persiorientuodavo, keisdami savo sampratą, pažiūras ir nusistatymą prieš kitataučius kaimynus, kitataučius Lenkijos piliečius. Čia nebūta bolševikinės Rusijos, mažiau paisyta ukrainiečių, gudų, neturėjusių dar savo valstybių, o pagrindinis objektas buvo Lietuvos kaimyninė valstybė. Dar laisva, suvereni Lietuvos Respublika.

Lenkijos ir Lietuvos santykiai buvo didžiausia problema ne tik abiem tautoms, bet ir visoje Europos politinėje plotmėje. Lietuvai gyvybiškas būtinumas kovoti už teisę į jos sostinę Vilnių, Lenkijai – didelis politinis nepatogumas, augęs piktumas lietuvių atžvilgiu. Nauja padėtis kai kuriuos iš lenkų prablaivė, tačiau tokių buvo nedaug, jų pajėgumo neužteko įtaigai ir poveikiui. Sekęs įvykius ir žmones nuo to jau istorinio laiko iki dabar, šių “politizuotų” atsiminimų autorius mano, kad per tuos praėjusius šešis dešimtmečius tokių ir kitokių lenkų kiekybinis santykis nepasikeitęs. O lietuvių taip norėta, kad realiai mąstančių lenkų būtų kuo daugiau.

Deja – rašančiojo apgailestavimas, dejavimas. Tegul ir šio intarpo pavartojimas bus skaitytojo pateisintas. Bus tokių ir kitokių dar. Kitaip negalima, turint pernelyg didelį praėjusio audringo laiko, tokių

prieštaringų įvykių krūvį, paliekant jį rašytiniu palikimu šeimos atžaloms ir mano mieliems gentineiems prie Nemuno, prie Baltijos.

Anie susitikimai tą didžiojo speigo ir šalčių 1939–1940 metų žiemą Vilniuje, šiltoje patalpoje su gėrybėmis ant stalo, dažniausiai prie lietuviškos skaidriosios, kartais gerokai prasitęsavo. Kalbėtasi, taip sakant, einamaisiais reikalais. Tiems išsekus, kiek buvo užsibrėžta, kalba nukrypavo buvusių Lenkijos ir Lietuvos santykių tema. Atsargiai, nežymiai iš mano pusės, taip pat nepaveikiamas kurio nors lenko pokalbininko aštresnio pasisakymo. Ir iš to būdavo kiek naudos.

Pasakiau, kad didesnės įtampos tarp lenkų ir lietuvių lietuviškame Vilniuje, lietuviškančioje lietuvių sostinėje, nebuvo. Baigdamas aiškinti tą teiginį, patikslinsiu, kad tai buvo pirmas įspūdis, dienoms, savaitėms slenkant į gruodžio pabaigą, ir jau sausio mėnesį padėtis keitėsi į blogą.

Dingstis plačiai kalbėtis apie lenkų ir lietuvių santykius buvo jau minėtas įvykis prie Lietuvos sienos, prie Merkio, kai Lenkijos kariuomenės dalinys ėjo internuoti Lietuvoje – kad jaunas lenkų karininkas, turintis leitenanto laipsnį, labai išgyveno savo krašto ir jo kariuomenės pralaimėjimą, dar labiau tai, jog tenka naudotis prieglauda Lietuvoje, kuriai taip neseniai – 1938 m. kovą – grėsmingai ir žeminant paskelbtas ultimatumas. Tas lietuviams ir lenkams labai įsimintinas “Marsz na Kowno!” Nepakėlęs didesnio sielvarto, karininkas nusišovė. Tai papasakojęs pridurdavau:

– Gaila žmogaus. Ar verta buvo taip jau garbės jausmui pasiduoti, karo tragišką padėtį savo krašte išgyventi – net savo gyvenimą tragiškai baigiant? Visaip būna – ir asmeniniame gyvenime, ir šeimoje, tarp kaimynų, ir visuomenių, valstybių santykiuose.

Tiek pažodžiui, ką dar šiandieną aiškiai prisimenu. Toliau kalbėjau kone kaip dvasingas pamokslininkas, pasigavęs mintį, kad žmogui skirta gyventi gėriui, visko gyvenime patiriant. O kad pasitaiko ir klysti, ir suabejoti, daug ko nesupratus, į teisingą kelią išeiti, ir taip ne kartą gyvenime – tai natūralu.

Buvo prieinama prie pagrindinio klausimo: kokia lietuvių ir lenkų nesantaikos priežastis? Kokia buvo Lenkijos ir Lietuvos valstybių nenumaldomo sankirčio priežastis? Pabrėžta, kad buvęs valstybių sankirtis, kadangi Lenkijos valstybės jau nebuvo, o apie mirusį, nesantį

(sakysime, kad ir laikinai mirusį, nesantį) blogai, priekaištingai vengiama kalbėti.

Lenkams priešastis buvo ginčas dėl Vilniaus. Man, atstovaujant lietuviams, pasisekdavo ir svarbesnes priešastis priminti: lietuvių kaltinti dėl jų separatizmo, unijos nutraukimo, taigi kaip ir išdavytės didžiųjų Lenkijos ir Lietuvos priešų Rusijos ir Vokietijos labui. Dėl to Lenkija neatgavusi savo galybės. Lietuva, palikusi viena, neką reiškę, o tik tapo didžiųjų abiejų tautų priešų parankiniu. Tik atgavusios nepriklausomybę Lenkijos siekimas buvo užimti 1920 metais ne tik Vilnių ir pietryčių Lietuvos etninius plotus, bet ir visą nepriklausomybę atkūrusią Lietuvą iki Baltijos.

Kiekviena nesėkmė, tuo labiau didžios politinės strategijos griuvimas, palieka kartėlį, ir tai dažniausiai nepasitarnauja tiesos ir tikrovės sampratai.

Pokalbininkai neneigė mano vardijamų priešasčių, bet ir nepritarė nors dalinai, ir nepolemizavo. Visgi matėsi, kad susidomėję, kad mąsto. Tai paskatino aiškinti priešastis, dėl kurių unija neišsilaukė. Sakiau, kad reikia atsiminti objektyvias priešastis, kurios būna ir yra galingesnės ir daugiau lemiančios negu tautos, jų veikėjai, politikai, valstybininkai, negu paskiri sąjūdžiai, jų siekimai ir pastangos. Nebuvo atsiliepimo, tuo labiau diskusijos, nebent vienas kitas galvą palingavo. Vis dėlto ir naudos bent kiek palikdavo – suprovokuotas mąstymas.

Tęsiai kalbą istoriosofiškai: kad žmonijai vystantis ir tobulėjant jau XVIII a. pabaiga, po to visas XIX amžius turėjo didelės reikšmės dėl pokyčių. Didžioji prancūzų revoliucija, Tautų pavasaris, užvaldytą, priespauda valdomą, išnaudojamą, pažeminamą sąjūdžiai, kultūros ir mokslų pažanga, literatūros žadinančios srovės. Tai lėmė atgimimą ir išsivadavimą. Panašios reikšmės turėjo Pirmasis didysis karas ir to pokario sąlygos. Rytų, Vidurio ir Pietų Europoje atgijo, beje, ir naujos susikūrė valstybės, buvo teikiamos autonomijos tautybėms, siekiančioms savos tautinės valstybės.

Citavau Maironį: “Karpātų kalnais pavasaris eina...” (“Od Karpāt wiosna idzie...”) Tautų pavasaris! Ir iš pietų ėjęs.

Netikėjau – o kas galėjo tada tikėti? – kad tas lenkų kaltinimo ir priekaištų stereotipas bus tiek gajus, jog paliko gajus ir iki šių dienų

beveik toks pats išlikęs. Su tokiu nukrypimu pastaboje – ir išvadoje didesnė digresija. Ilgesnis pasakojimas.

Dažniau kartojamą priekaištą lietuviams dėl separatizmo teko išgirsti karo pradžios, ypač jau Lenkijos žlugimo, dienomis. Pirmą kartą mano kaime, Karauskių lenkėjusiame Švendubrės gale, klausant tragiškų žinių per stiprų „Filipso“ radijo imtuvą, bei iš lenkiškosios mąstytenos Druskininkų gyventojų Vilniuje sovietų valdymo savaitėmis. Tai Lietuvos atsiskyrimas užtraukęs nelaimę. Jeigu Lietuva ir Lenkija būtų laikiusios kartu kaip viena didelė ir galingesnė valstybė, nebūtų karo, nei Vokietija, nei Rusija nebūtų drįsusios pulti. O lietuviui nežinia, ar stebėtis, ar pykti dėl tokio naivaus pounijinių partnerių samprotavimo, ar juoktis ir dovanoti vargšams kliedėjimą, juo labiau kad čia būta ir Lietuvos bei lietuvių liaupsinimo.

1986 m. rašant monografiją apie gimnazijos draugą, vėliau kunigą, Vakarų Vokietijoje, iš Hamburgo šiaurėje šauniai vadovavusį lietuvių paraprijai (jos plotas kaip trečdalis Lietuvos), daug nusipelnusį, aistringai ir aukojantis besirūpinusį lietuvių sielovada, deja, anksti mirusį (1986 m.), bei renkant žinias apie jį ir kitų draugų, pažįstamų, pažinojusių garsų lietuvių kunigą, parašytus atsiminimus, atėjo iš Lietuvos surašyti atsiminimai nuo Jono Černiaus, taip pat dūkštiečio, kaip ir Vaclovas Šarka, kuriuose buvo ir palieka to lenkų naivumo, nerealių svaičiojimų fakto paliudijimas.

O buvo taip. Prie Vilniaus artėjo Raudonoji armija, žengusi į Vokietijos kariaunos pribaižiamą Lenkiją rugsėjo 17 dieną. Gimnazijos direktorius Marcelinas Šikšnys paleido mokinius, bendrabučio gyventojams patardamas važiuoti į tėviškes. Mokslo pertraukos pabaiga būsianti paskelbta priklausomai nuo padėties. Vaclovas ir Jonas sėdo į traukinį, ėjusį dar pagal lenkišką tvarkaraštį į Turmantą prie Latvijos sienos. Traukinys buvęs pustuštis. Sėdo į kupė, kuriame buvo du lenkų karininkai. Vaclovui ir Jonui besikalbant tarp savęs lietuviškai, vienas iš karininkų užkalbino juos lenkiškai. Ir iš karto su priekaištu lietuviams dėl Lietuvos separatizmo ir pan. Žodis į žodį ta lenkų mąstytena. Su nuoskauda ir piktumu lietuvių atžvilgiu. Vaclovas buvo pradėjęs aiškinti, kad ne taip buvo ir yra, kad lenkai klaidingai mano ir samprotuoja. Jonas išiterpė, paklausdamas karininkus, kur jie važiuoja. Išgirdęs atsakymą, jog prie Latvijos sienos, kad pereitų į Latviją,

tikino, ar nebūtų paprasčiau ir saugiau į Lietuvą, taip pat neutralią ir draugišką lenkams valstybę. Karininkai sušuko:

– Į Lietuvą ne tas pats!

Nežinia, kaip toliau būtų buvę kalbamasi, jeigu kelionė traukiniu iki Dūkšto Vaclovui ir Jonui, o aniems lenkų karininkams iki Latvijos nebūtų sutrukdyta. Pasigirdo patrankų šūviai, netrukus važiuojančių į stoties aikštę sovietų tankų žlegsėjimas.

Karininkai, pasigavę praeinantį konduktorių, kažkur dingo. Galbūt jau persirengę vis dėlto į Lietuvą spruko, pas lietuvius gerai jautėsi, nevarginami garbės priekaišto ir sveikai besikeičiančio samprotavimo. Taigi ta lenkų nuostabiai naivi, o tokia užkietėjusi galvosena.

Nekaip ir tarp mūsų pačių būta. Tarp mūsų pačių – nereiškia, kad ankstesnių vilniečių, o jau apskritai lietuvių Vilniuje ir iš viso Lietuvoje. Teko geriau pažinti laisvą, nepriklausomą Lietuvos valstybę, žmones ir santykius, kurie susiformavo per du nepriklausomo, kūrybinio gyvavimo dešimtmečius. Atskirti, kitaip gyvenę vilniečiai gėrėjosi Lietuvos pasiekimais. Ilgiau pabendravus su “broliais nepriklausomiečiais”, geriau pažinus laisvos, nepriklausomos Lietuvos žmones, tą gėrėjimąsi “atmiešdavo” ir neigiami tikrovės reiškiniai.

Pirmiausiai neigiami dėl neryžtingo valdžios nusistatymo kai kurių Vilniaus kitataučių gyventojų atžvilgiu, vėliau ir dėl didžiosios Lietuvos, kad ir be Vilniaus lietuvių didžiaja vadinamos, žmonių tarpusavio politinių ir visuomeninių santykių. Prezidento Smetonos kritika, valdančiajai Tautininkų partijai priekaištai ir panieka. Aktyviai besireiškianti opozicija, kovingiausiai atstovaujama Krikščionių demokratų partijos ir ideologijos. Prezidentas – diktatorius, jo šalininkai, smetonininkai – negerai. Mes – teisūs, doresni ir didesni patriotai, geriau Lietuvos interesus išmanantieji. Toks skyrimasis vyko ir jaunime, tiksliau – taip pat jaunimui buvo taikomas. Negeri skautai, jau nekalbant apie jaunalietuvius, geros mūsų – krikščionių demokratų – jaunimo organizacijos. Glauskitės, broliai vilniečiai, prie mūsų!

Neteko susidurti su smetonininkų aktyvumu, ieškant pasekėjų iš tarpukario lietuvių vilniečių. Iš buvusių veikėjais dalis pritapo prie Tautininkų partijos. Kunigai veikėjai tapo, žinoma, Krikščionių demokratų partijos pasekėjais. Tik kun. Kristupas Čibiras paliko labiau

neutralus. Kiek prisimenu, gal dar vienas kitas lietuvis kunigas Vilnijos parapijose. Ideologiniai pasirinkimai visuomeninėje veikloje, atsilikimo prieš lenkų priespaudą politika, skirstymasis buvo labiausiai nepageidaujami svetimkūniai tarp prieškarinio lietuvių vilniečių.

Apie gruodžio vidurį, kiek įstengiu tiksliau atsiminti, nuvilnijo per Vytauto Didžiojo gimnaziją, bendrabučius, kitas lietuvių vilniečių mokyklas kvietimas į didelę jaunimo sueigą. Parapijos salėje prie Šv. Mykolo bažnyčios. Į didelį ir labai svarbų susitikimą Lietuvos jaunimo organizacijų atstovų su Vilniaus ir Vilnijos jaunimu.

Sueiga buvusi didelė. Iš Lietuvos jaunimo organizacijų atvyko po kelis asmenis. Ir tik Ateitininkų bei kitų mažesnių Krikščionių demokratų partijos globojamų ir remiamų jaunimo organizacijų atstovų buvo gausu. Kalbėjo labai šauni ir iškalbi ateitininkų atstovė, iš eilės dar dvi, viena pavasarininkams atstovavusi. Kažkoks jaunas berniokas pakalbėjo. Po to ilga tyla, ilgas laukimas, kalbėjusiųjų prašymas vilniečiams pasisakyti, megzti diskusiją. Buvo nustebe, kad atsiliepiamų nėra, ir diskusija neprasideda, vilniečiai kažkokie nedrąsūs, neaiškūs, lyg dar nepriaugę prie iškilesnių, didesnių dalykų. Vargšai nepažinojo prieškarinio vilniečių lietuvių apskritai, juolab jaunimo. O jų kalba, pasakojimai, aiškinimai ir kalbinimas jungtis tik prie Krikščionių demokratų partijos globojamų ir remiamų jaunimo organizacijų buvo pertekę agresijos, pasitikėjimo savim ir iš viso be to turinio ir kultūros, kokių lietuvių vilniečių jaunimas tikėjosi. Smetonos, smetonininkų, tų jaunimo organizacijų, taip besilaikiusių nuošaliai nuo politinio skirstymosi, arši ir beatodairiška kritika tiesiog palaidojo gerų, geriausių, tinkamiausių pasirinkti jaunimo organizacijų atstovų viltis ir lūkesčius. Jeigu anksčiau Vilniaus jaunimas mažai žinojo, nedaug dar buvo girdėjęs apie ideologinį ir partinį susiskaldymą Lietuvoje, tai išklausius kalbėtojų iki galo paaiškėjo, kokia esanti ta vilniečių garbintos, idealizuotos Lietuvos tikrovė. Nepritariamai, nepriimtina. Kaip tai pasakyti? Štai klausimas!

Tos tylos metu turbūt ne vienas jaunas vilnietis ir iš merginų ne viena skubiai ir įtemptai galvojo, ką atsakyti toms nelemtom kalbėtojoms. Buvau pasišovęs pasakyti žodį, bet ne pirmas. Žinojau, ką, bet nežinojau, kaip išdrožti toms šališkoms Lietuvos tikrovės reiškėjoms, kviečiančioms pasirinkti geras, doras, tinkamiausias jaunimo organi-

zacias. Kaip bebūtų, moteriškoji giminė – vyriškis privalo elgtis švelniau.

Pralenkė Salomėja Narkeliūnaitė, tik baigusi Vytauto Didžiojo gimnaziją abiturientė. Jos pasisakymas buvo ramus, sklandus, o kritikos, kalbinimų ir siūlymų atmetimo argumentacija stipri ir aiški. Ir to triuškinamai užteko. Dar keli vilniečiai pasisakė, bet daugiau dėl to, jog derėjo išsakyti kitą nuomonę. Iš vilniečių kunigų dalyvavęs tik kun. K. Čibiras trumpoje kalboje pritarė savo jaunimui. Trumpai – buvo pasakyta: mes kitokie negu jūs. Mes suprantame ir patys daugiau suprasime, kas gera ir kas bloga. Paliksime savimi.

Kiek daugiau apie tą mūsų Salomėją Narkeliūnaitę. Jau anksti gimnazijoje ji buvusi gabi, veiksminga ir įtakinga, daugiau turėjusi vyriško būdo negu moteriškosios giminės švelnumo. Buvo labai aktyvi, tvarkė moksleivių saviveiklą organizacijose, kūrybiniuose būreliuose, ruošiant renginius. Būdavo, pasivys ieškoma, jai reikalingą kuri nors iš vyriškosios giminės draugų, trenks delnu per petį. Taip pasigautąjį valdingai “pasitvarko”, visuomet pirmiausia švenčioniškių šnekta tardama:

– Klausai!

Žodžiu, bus taip ir taip, padarysi taip ir taip. Tokia ir paliko per karo audras bei išsitrėmusi į Vakarus. Buvo Suvienytųjų Nacijų Organizacijos aukšto rango darbuotoja, garsėjusi žurnalistė. 1995 m. buvo atvažiavusi į Vilnių dalyvauti Vytauto Didžiojo gimnazijos 80-mečio minėjime. Tokia pat energinga, prabėgusio laiko nedaug pakeista, tik tiek, kad savo sugebėjimais ir veika pagarbiai sumitusi moteris. Deja, jau mirusi.

Bėgo laikas. Vis daugiau su rūpesčiais, su didėjančiu ir pilkos tikrovės didžiojoje Lietuvoje pažinimu. Aiškėjo Vilniaus lietuviškėjimo tikrovė. Vis sunkiau, sudėtingiau, negu tikėtasi, vilčių turėta, per daug ne taip, kaip buvo svarstoma ir prognozuojama.

Kova dėl lietuviškų pamaldų nepaliaujamai ir tvirtai tęsėsi. Kažkas buvo Šv. Rapolo bažnyčioje išsikovota, ir prie Šv. Teresės bažnyčios su Aušros vartais buvo lietuviams priėjimas. Lenkų bažnytinė valdžia tvirtai laikėsi. Lietuvos bažnytinės hierarchijos, popiežiaus per nuncijų Lietuvai veikiama, bet turbūt labiausiai daugėjančių Vilniuje lietuvių katalikų prašymų, skundų, protestų, pagaliau ir

tomis kovos ypatingomis priemonėmis buvo verčiama nusileisti, bet tik per plauką.

Aiškėjo ir kitokio pobūdžio kliūtis. Nuo pat pradžių, Lietuvos kariuomenei į Vilnių įžengus, tikėtasi, kad bus kitos didelės iškilmės – laisvoje Lietuvos sostinėje apsilankys iš Kauno prezidentas Antanas Smetona. Negalėjome sulaukti tų iškilmių, tos šventės, be to, ir politinio, istorijai reikšmingo fakto. Delsimas, juo labiau ilgesnis, menkino tą faktą. Iš pradžių negalvota, nesamprotauta dėl priežasčių. Didžiai, kruopščiai ruošiasi toms iškilmėms, daugiau Vilniui sulietuvėjus.

Galop ir kitaip pradėta samprotauti. Vis dažniau buvo kartojama, kad prezidentas Smetona nenori Vilniuje apsilankyti, tuo labiau prezidento įstaigą kelti, kai sostinė nėra dar visiškai laisva, valdant ją lenkiškai arkivysk. R. Jalbžikovskiui.

Besitrynus bent kiek tarp lietuvių visuomenės aukštesnės pakopos žmonių, teko išgirsti ir tokių situacijos aiškinimą: Ne vien bažnytinė R. Jalbžikovskio galia. Yra ir kitų jo pasinešimų, išipareigojimų kovojančiai Lenkijai. Kurijos ištainginguose rūmuose prie Katedros aikštės įsitaisęs visas politinis ir karinis lenkų štabas. Bažnytiniais reikalais ilgainiui bus daugiau nuolaidų lietuviams. Esą svarbesnis tikslas. Vilnius prie Lietuvos – tai tik laikina padėtis, kaip ir Lenkijos pralaimėjimas kare. Vilniuje, Lietuvoje ir toliau iš Lietuvos gali laisvai ir saugiai reikštis lenkų pagrindžio valstybės veiksmai, tarp jų ir kariniai. Iš Lietuvai atitekusio Vilniaus, Lietuvos okupacijoje, tikriau, prieglobstyje esant, galima spinduliuoti į visą vokiečių ir rusų okupuotą Lenkiją. Tai atitinkamoms Lietuvos tarnyboms gerai veikiant yra puikiausiai žinoma, bet tik aukštesniems valdžios žmonėms minima, neskelbiama plačiai krašto visuomenei. Lietuvos valdžia sava karo eigos samprata vadovaujasi, tai ir atitinkamas politikos priemonės pasirenka.

Čia kaip tik vieta pasakyti apie tokias Lietuvos vyriausybės įstaigas, kaip antai valstybės saugumas ir policija. Apie valstybės saugumą mums, lietuviams vilniečiams, tekdavo tik nugirsti, kad toks yra. Lenkai daugiau girdėjo, gal jau ir daugiau žinojo arba buvo priversti daugiau žinoti ir pasisaugoti. Kriminalinė Lietuvos policija buvo jau plačiai ir veiksmingai pasireiškusi. Kėlė lietuvių vilniečių pasigėrėjimą. Vilniaus gyventojų, ypač pačių lenkų, buvo gerai vertinama.

Kaip tik iš lenkų su pagyrimais teko išgirsti aiškinimą, kad Lietuvos kriminalinė policija Anglijos Scotland Yardo išmokslinka už lietuvišką bekoną ir sviestą.

Ir iš tikrųjų viešas saugumas buvo greit ir tvirtai įvestas. Kriminalinė policija susekė ir išgaudė, suėmė beveik visą nusikaltėlių gerai organizuotą, tarpukariu lenkų policijos sunkiai tramdytą, tradiciškai veikusį, plačiai garsėjusį gaivalą. Buvo saugu visur mieste dieną ir naktį.

Artėjant 1939 metų Kalėdoms, prasidėjo dar vienas lenkų prieštaros pasireiškimas. Lenkiškose vidurinėse mokyklose maištavimas, sukilimai. Prieš lietuvių kalbą, kurios privalėjo mokytis kaip valstybinės Lietuvos valstybinėje mokykloje. Tai buvo vardinama kaip svarbi to maištavimo, sukilimų priežastis. Būta mokyklose ir išpuolių prieš lietuviškąją simboliką, lietuvių mokytojų užgauliojimo. Tai tęsėsi visą savaitę, o Švietimo vadyba Vilniuje nei Švietimo ministerijos valdžia nereagavo. Tai kėlė visų pirma lietuviškų mokyklų jaunimo pasipiktinimą. Kritikavo lenkus kitų tautybių Vilniaus gyventojai – žydai ir gudų tautinis sąjūdis, prie lietuvių laisvai steigęs savo mokyklas, ir rusai.

Vytauto Didžiojo gimnazijos baigiamosios klasės moksleiviai sušaukė didžiojoje salėje visų mokinių protesto mitingą. Kalbėjo Jonas Černiauskas, gerai neprisimenu kitų, karštai kalbėjusių ir smerkusių asmenų. Mykolas Untulis, garsėjęs gimnazijoje piešėjo gabumais, užsilipo ant scenos ir rodė dideliuose lapuose nupieštas karikatūras prieš maištaujančius lenkus. Buvo reiškiamas pasipiktinimas lenkiškų vidurinių mokyklų jaunimu ir nepasitenkinimas Lietuvos švietimo valdžia (tai tiksliau prisimenu):

– Tai mes Lenkijos okupacijoje gerai mokėmės lenkų kalbos ir mokėjome ją ne blogiau kaip patys lenkai kolonizatoriai, spaudžiami ir niekinami kaip lietuviai, buvome to meto valstybės, kad ir pagrobūsios Lietuvos sostinę ir Vilniaus kraštą, lojalūs piliečiai. Persekiojami lenkų lietuviai, karui ištikus, kaip lojalūs Lenkijos piliečiai sąžiningai ir garbingai atliko pareigą. O jiems, priėdusiems Lietuvos gėrybių, saugiems nuo besitęsiančio karo šmėklos besijaučiantiems, turintiems savo mokyklas, kultūros laisvę, bendrą lietuvių prielankumą, valstybinė Lietuvos kalba netinka, yra viešai niekinama! Ką veikia Švietimo

ministerijos vadyba Vilniuje? Ar ji – lenkų žūliam piktnaudžiavimui puoselėti? Ką veikia švietimo įgaliotinis Reinys? Ką veikia tie abu Reiniai Vilniuje? (Jau buvo paskirtas pagalbininku į Vilniaus arkivyskupiją vyskupas Reinys.) Rinkime delegaciją ir eikime į Švietimo vadybą pas įgaliotinį!

Buvo išrinkta vyresniųjų klasių moksleivių delegacija. Su ja į Švietimo vadybą Volano gatvėje, netoli Šv. Onos bažnyčios, kur dabar Švietimo ministerija, ėjo didelis gimnazijos mokinių būrys. Delegacija įgaliotinio Reinio priimta, kalbėtasi gana ilgai. Kai išėjo, apspitome aikštėje klausinėdami, kaip delegacija buvo priimta, kaip vyko pasikalbėjimas, kas žadėta. Švietimo vadybos Vilniuje įgaliotinis Reinys delegaciją priėmė maloniai. Pasakė, kad lietuvių mokyklinio jaunimo reakcija yra suprantama, pasisakymai ir reikalavimai pagrįsti, ir kad tai turės teigiamos reikšmės problemos sprendimui. O Švietimo vadyba imasi atitinkamų veiksmų. Tikimasi, kad neteks griežtesnių priemonių taikyti. Kalbėjo taip pat, kad lenkai yra ypatinga padermė, ką lietuviai gerai žino, labiausiai lietuviai vilniečiai. Gerai žinant, kiek kur yra tik neapsigalvojętieji, rūkšmingi, o kur iš tikrųjų pavojingi, reikia ir atitinkamą politiką taikyti. Į klausimą, ar tai nebus kartais arkivysk. R. Jalbžikovskio paskatinimas per lenkų kunigijos kariauną jų jaunimui, atsakė, kad nemanąs taip, yra ir daugiau lenkų priešpriešos židinių.

Lietuvių mokyklinio jaunimo protestas buvo išgirstas ir pastebėtas. Konfliktas greit baigėsi ir buvo pamirštas, lyg jo nebūta. Todėl sunku pasakyti, kokia buvo to maištavimo ir sukilimo prieš lietuvių kalbą apimtis. Greičiausiai ne per didžiausia, bet ir tai gerokai prisidėjo prie padėties blogėjimo.

Lenkiškų pradžios mokyklų vedėjais buvo paskirti mokytojai lietuviai, vidurinių mokyklų direktoriais daug kur palikti lenkai. Filaretų gatvėje netoli Panamarų bendrabučio išsinuomojo butą p. Neverauskienė, atkelta į Vilnių iš Alytaus ir paskirta pradžios mokyklos vedėja Užupyje. Jos du sūnūs dvyniai Jonas ir Vytautas tapo mano bendrakaišiais. Mokytojos Neverauskienės butas pasidarė man, benamiui, kaip mano šeimos pastogė. Kartą paklausė mane, ar nesutikčiau jos vadovaujamos mokyklos mokytojus mokyti lietuvių kalbos. Grupė su mokyklos kapelionu daugiau kaip dvidešimties asmenų. Jie patys pa-

reiškė norą mokytis lietuvių kalbos ir nurodė, iš kur galėtų parūpinti gerą lektorių:

– Juk ponias gyvenate šalia, beveik langas prieš langą, didžiausios Vilniuje jaunų lietuvių vyrų moksleivių tvirtovės, tikriausiai atsiras tu kas. Būtų labai gerai – netoli visiems, jaunuolis užsidirbtų..

Sutikau mokytis lenkus mokytojus ir kunigą kapelioną lietuvių kalbos. Pirmas įsidarbinimas Vilniuje. Buvau darbo žmogus – tėvų ūkyje ir Druskininkuose fizinių darbų dirbęs per vasaros atostogas, bet šis Vilniuje buvo intelektualinis ir, dar pasakyčiau, idėjinis.

Atsimenu pirmą pasikalbėjimą su mano auditorija. Išdėsčiau sėkmingo kalbų mokymosi teoriją – mano sugalvotą teoriją, o pasitvirtinusių praktikoje vėliau, ir iki šių dienų per dešimtmečius. Jeigu esu susidomėjęs kuria svetima kalba, teigiamai susidomėjęs (pozytywnie zainteresowany) – būta užuominos apie tik ką besireiškusį Vilniuje neigiamą santykį į lietuvių kalbą – tai, žinodamas tos kalbos vieną žodį, turiu jau sąlytį su kalba, žinodamas penkis–dešimt tos kalbos žodžių, jau kalbuosi ta svetima kalba, “pagaudamas” pokalbininką ne tik iš gerai kalbančiųjų ta kalba, bet ir iš tų, kurie jos mokosi ar tik pradėję jos mokytis. Aktyvumas, gyva kalba, išnaudojant kiekvieną progą pasikalbėti atitinkamomis temomis, tobulinant pažintą žodyną ir tartį – geriausia priemonė kalbą greit ir gerai išmokti.

Taip ir vyko darbas. Aš naudoju tą mokymo būdą, iš mokinių reikalaujamas to laikytis, griežtai reikalaujamas, nors visi jie buvo suaugę žmonės, kai kurie galėjo būti mano tėvu, motina, jaunesni – jaunesniais dėdėmis, tetomis.

Išskirtinę tematiką taikiau kunigui, mokyklos kapelionui, paklausęs jų, ar turi vis daugiau lietuvių parapijiečių ir ar norėtų į juos lietuviškai atsiliepti.

– O, taip! – sušuko. – Jau patyriau, kaip mano vienas kitas lietuviškai tartas žodis nuskaidrina santykius.

– No i na tacę więcej padnie, – pajuokavau, mėgęs pajuokauti.

Tas mano “intelektualinis, idėjinis” darbas “paėmė” man per savaitę iki dešimties laisvo laiko valandų. Mažiau buvo laiko apsilankymams ir pasikalbėjimams senose Vilniaus lietuvių ir atėjų iš Lietuvos šeimose. Beveik kiekvienas iš mūsų, vilniečių benamių, buvo tų šeimų priimtas ir jose dažnai ilgiau pabūdavo popietėmis ir vakarais.

Man tokia buvo tapusi Neverauskų šeima. Ponia Neverauskienė, aukšto ūgio, gražaus stoto moteris, našlė, ilgametė mokytoja, gerai lenkiškai kalbėjusi – ne prasčiokiškai kaip apie Alytų sulenkėjusieji, buvo ir dvasiškai tiek pat didi. Jos samprata ir įtaiga turėjo aplinkai didelės reikšmės. Pasikalbėjimų ir diskusijų objektas būdavo dažniausiai padėtis ir tautiniai santykiai Vilniuje. Ponia Neverauskienės žodis suvedavo nuosaikiuosius ir daugiau besikarščiuojančius į priimtina vidurkį. Man atskirai pasakiusi, kad arkivysk. R. Jalbžikovskio ir jo kurijos kaltintojai neperdeda, bet tokių pasisakymų tarp lenkų nereikėtų garsinti. Yra priemonių ir kitaip lenkus prablaivinti, prijaukinti, ypač geros valios žmones. Tai tokiems reikėtų pirmiausiai padėti.

Paliekant lenkų Bažnyčios ir arkivysk. R. Jalbžikovskio valdžios Vilniuje temą, digresija patvirtinti, kaip tada aname priešpriešos lietuviams židinyje būta. Perteikiu šioje vietoje Seinų lietuvių Antano Čepulinsko pasakojimą apie 1975 metus, kurį užsirašiau. Buvo išliupsnojusi kova dėl lietuviškų pamaldų Seinų bažnyčioje, apie tą laiką Lenkijos bažnytinės hierarchijos paskelbtoje bazilika. Lietuviškos pamaldos panaikintos tuojau po karo, skelbiant, kad lietuvių Seinų krašte nebeliko, trėmus vokiečiams į Lietuvą, Lenkijos liaudies valdžiai – į vakarines krašto sritis, atitekusias iš nukariautos Vokietijos. Saujelei lietuvių belikus, be to, gerai mokančių lenkų kalbą, nėra pagrindo leisti lietuviškas pamaldas. Aiškinimai melagingi: daug išstremtųjų į Lietuvą grįžo į savo tėviškes, grįžo beveik visi išstremtieji į Lenkijos vakarus, bet ir neišstremtųjų buvo daug likę. Kova tęsėsi nuo pat lietuviškų pamaldų panaikinimo pradžios, apie minėtus 1975 metus išliupsnojo. Antanas Čepulinskas buvo tos kovos aktyvus dalyvis.

Užsiminus apie lenkų Bažnyčios pragaištingą priešpriešą lietuvių atžvilgiu, A. Čepulinskas tarė:

– Aš tai turbūt geriausiai žinau.

Jis buvo mobilizuotas į kariuomenę, dalyvavo kare, pateko į nelaisvę, susikovus dar ir su Raudonąja armija. Kaip eilinis lenkų karys sovietų paleistas iš nelaisvės. Atvyko į Vilnių pas seserį. Apsistojo pas ją... Vilniaus arkivyskupijos kurijoje. Taip, ji buvo arkivysk. R. Jalbžikovskio virėja. Kaip tai atsitiko?

– Taigi, – pasakė A. Čepulinskas. Ir papasakojo, kad sesuo buvo daug vyresnė, būdama mergiškia pateko dirbti Seinų vyskupo būsti-

nėn, laikui bėgant pasirodė esanti labai gera virėja. Ją įvertino ir tapęs Seinų vyskupijos valdytoju vysk. R. Jalbžikovski. Kai buvo paskirtas arkivyskupu į Vilnių, pasiėmė ir virėją. Jeigu būtų žinojęs, kad lietuvė iš tvirtos lietuviškos šeimos, turbūt nebūtų taip atsitikę. Bet tais laikais nebuvo pastebima moterų tautybė ir skiriama: lietuvė – lenkė. Kas kita vyrai, aktyviai dalyvavę kovoje už lietuviškumą Seinuose.

Pas seserį rado prieglobstį dideliuose Vilniaus arkivyskupijos rūmuose, ilgesnį laiką gyveno šioje pastogėje, kuri buvo priglaudusi daug lenkų, žymių karo pabėgėlių. Iš tų ir iš vietinių žymių lenkų, ateinančių į kurią, buvo susidaręs lenkų politinis ir karinis štabas. A. Čeplinskas viską matė, girdėjo. Buvo pasitikima juo kaip karo dalyviu – savo didvyriu, juo labiau kad pas bolševikus kaip belaisvis kentėjęs ir toje lenkų autonominėje, lietuvių valdžios nekliudomoje pastogėje dar lenkiška kario apranga pasirodęs. Visi, iškilnesni už jį išsilavinimu, kariniais laipsniais, eitomis pareigomis Lenkijos valdžioje, Vilniaus administracijoje, apie daug dalykų kalbėjosi su juo kaip su lygiu (lenkų priešinimosi lietuviams klausimais ir reikalais). Žinoma, nežinojo, kas kurijos kabine tuose buvo kalbama ir planuojama, bet ir be to užteko viską suprasti ir to “lizdo” vaizdą išvysti. Iš tikrųjų tai buvo aršus, plačiai organizuotas ir įžūliai veikęs antilietuviškas centras. Tuomet dauguma lietuvių galėjo tai tik spėti, daugiau žinojo vien lietuviškų pamaldų klausimu.

– Bet Lietuvos saugumo tarnyba tikriausiai viską žinojo, daugiau, negu man teko, – baigė pasakoti A. Čeplinskas.

Negalima buvo neužbaigti to mūsų pasikalbėjimo pastaba, kad lenkų Bažnyčia tada tokia buvusi, nekalbant, kokia buvo anksčiau nuo seniausių laikų. Tokia buvusi per Antrojo pasaulinio karo metus, tokia ir palikusi. Iš esmės jokių kitimų žmogiškumo, krikščionybės (katalikybės) linkme. Nusileidimas buvo tik priverstinis, vykstant nepaliaujamai pažemintųjų ir skriaudžiamųjų kovai. Taip ir Seinuose bus.

Antanas Čeplinskas jau miręs, palieka užrašytas tas pasikalbėjimas, turtinantis mūsų žinojimą.

Per du mėnesius, nuo spalio 27–28 d., daug keitėsi. Džiugino dar nuostabus ūkinis Vilniaus atsigavimas, gyventojų būklės gerėjimas, Lietuvos administracijos tvarkingumas. Bet ilgainiui nuotaikos spalva keitėsi. Prasidėjo ir pilkos tikrovės pažinimo kasdienybė. Dėl lenkų priešpriešos – jau nelaukta Lietuvos prezidento apsilankymo Vil-

niuje šventės. Vietoje “Mes be Vilniaus nenurimsime” buvo kartojama – “Ir su Vilniumi nenurimsime”. Patirta, kad teks tvirtai pakovoti dėl Vilniaus lietuviškumo, gal tiksliau – dėl suverenios lietuvių valdžios savo sostinėje. Teko vis daugiau pažinti ir laisvos, nepriklausomos Lietuvos, buvusios be Vilniaus, tikrovės. Neigiamos, ypač dėl kai kurių žmonių būdo ir visuomeninių santykių. Sąmonėje pradėjo vis dažniau atsiliepti ir tai, kokia kaina, kokiomis būsimumis pasekmėmis karo audroje atiteko Vilnius Lietuvai – Tarybų Sąjungos karinių igulų Lietuvoje sloga ir grėsmė. Jau pasirašius sutartį Pupų Dėdės padainuoti žodžiai “Vilnius mūsų, o mes rusų” pradžioje buvo pamiršti, neprisimenami, o gruodžio mėnesį dažniau kartojami.

Niūrią savijautą bent kiek skaidrino artėjančios Kalėdos – gėrio ir vilties užgimimo šventė, teikusi žmonėms jėgų ir ištvermės, ištikus ir didžiausioms gyvenimo negandoms.

IV

Artėjant Kalėdoms neaiškioje padėtyje pasijuto moksleiviai iš palikusių prie Sovietų Baltarusijos lietuviškų plotų. Apie žiemos atostogas tėviškėse galima buvo tik pasvajoti. Siena su Tarybų Sąjunga buvusi jau taip pasiutusiai bolševikų apstatyta, kad ir miškų, laukų žvėreliai negalėjo jos nepastebimai pereiti. Sovietų pusėje, keliolikos metrų atstumu nuo ribojančios abi valstybes linijos, buvo plati išarta ir išakėta, be pertraukos grebojama juosta, kurios neįmanoma pereiti, nepaliekant pėdsakų, nebent klaidinti, atbulai einant. Slapukai sargybos, “tirštai” judančios sargybos, įrengimai su nepastebimais elektros laidais požemiu, tarp krūmų – užkliudžius iššaudavo šviečiančios raketos, kurios sukeldavo žaibiškai operacijai gausius prie pat sienos pasienio kariuomenės dalinius su šunimis. Tokio masto bolševikų išmonė stebino ir baugino žmones abiejose naujos valstybinės sienos pusėse. Lietuvos pusėje, kaip ir anksčiau, prie sienos su Lenkija praeidavo retai vienas pasienio policininkas.

Kol dar bolševikinė siena buvo taip įrengiama, galima buvo rizikuojant bandyti ją pereiti. Gruodžio pradžioje sujudino Vilniaus krašto vilniečius siaubinga žinia, kad nušautas prie sienos daugeliui Vil-

niuje žinomas puikus jaunuolis Svirnelis. Jo kaimą – Zervynus – ėjusi Ulos upe siena skyrė į dvi dalis. Tėviškė buvo palikusi Zervynuose sovietų pusėje. Jis bandė aplankyti tėvus. Kad ir gerai buvo apsižvalgęs, nelaimingai pateko į slapukų sargybos rankas. Ji galėjo suimti sienos pažeidėją, bet tiesiog sulaikytąjį sušaudė. Tai buvo dar viena bolševikų sienos stiprinimo priemonė – įbauginimas teroru. Kai kam pasisekdavo pereiti tą bolševikų sieną, ir iš vienos, ir iš kitos pusės. Sulaikytiems kiek toliau nuo sienos, taip pat prie pačios sienos ir neušautiems asmenims čia pat grėsė kalėjimas ir ilgesnis pobūvis sovietiniame lageryje. Ne trumpalaikis areštas ir bauda kaip pasieniuose su kitomis valstybėmis.

Negalima buvo susirašinėti su šeimomis Sovietų Baltarusijoje. Iš pabėgėlių, kuriems ir taip pasiutiškai saugomą sieną pasisekdavo įveikti, dažnai ir iš bolševikų bei hitlerininkų okupuotos Lenkijos ėjo liūdnos žinios.

Taigi ir Kalėdų artėjimas prisidėjo prie buvusios pakilios nuotaikos smukimo. Žinoma, moksleiviai pabėgėliai nebūtų palikę be pastogės ir globos, bet bendrabučiuose, ne savo šeimose su visais namiškiais, būtų liūdnos Kalėdų šventės ir žiemos atostogų dienos. Mudu su broliu Alfonsu rečiau apie tai pagalvodavom ir pakalbėdavom. Jis, užsiėmęs uždarbiavimu, eidamas spaudos gatvėse pardavėjų lenkiukų brigadininko – valdytojo pareigas, turėjo gerų pažįstamų ir draugų Vilniuje, tai ir šilčiau, jaukiau prisiglausti turėjo kur. Aš galėjau šventiškai, kaip su namiškiais tėviškėje, pasijusti p. Neverauskienės šeimoje; beje, turėjau taip pat užsiėmimą per žiemos atostogas – mokyti lietuvių kalbos visai padoria, „jaukią“ lenkų pradžios mokyklos mokytojų grupę.

Bolševikinės Rusijos primesta valstybinė siena su Lietuva ėjo per Vilniaus kraštą vietomis, kur jokių sienų niekad nėra buvę. Skyrė artimus gimines, šeimas, šalia gyvenusias, tik iš tolo kur nors iš aukštumėlės galėjo vieni kitus pamatyti. Patekę į laisvos, nepriklausomos Lietuvos pusę giminės kvietė pabėgėlius moksleivius ir mokinius pas save Kalėdų šventėms ir žiemos atostogoms. Apsiklausius, galimybių daugėjus, ta pradžioje liūdna prieškalėdinė nuotaika dalinai skaidrėjo. Netrukus paaiškėjo dar viena proga.

Staiga, netikėtai iškilo aikštėn Kauno žygis vilniečiams – Vilniaus krašto lietuvių pabėgėliams moksleiviams, mokiniams ir pradžios mo-

kyklų mokinukams. Ir tokių būta nemaža, kai pasitraukiantieji į laisvą Lietuvą vyresnieji brolis ar sesuo, pasitaikydavo, kad ir studentai jau, pasiimdavo iš paliekamos tėviškės ir jauniausią šeimos atžalą – lietuviškai mokytis laisvoje Lietuvos sostinėje.

Lietuvos karininkų šeimų, tiksliau – karininkų žmonių, Birutės vardu pavadinta organizacija priėmė nutarimą priimti Kalėdoms ir žiemos atostogoms pas save į šeimas visus vilniečius pabėgėlius moksleivius ir mokinius. Tokia žinia labai nudžiugino. Gera pabūti šeimose kitoje Lietuvoje – per dvidešimt metų laisvoje, nepriklausomoje, kad ir be savo sostinės Vilniaus, be lenkų užgrobtos ir okupuotos lietuvių krašto pietryčių dalies, o taip gražiai atgimusioje, taip stipriai per trumpą laiką valstybiškai atsikūrusioje. Įdomu pažinti Kauną, apie kurį tiek giriančiųjų pasakojimų girdėta. Keitėsi ankstesnieji planai.

Nepasakysiu, kaip tas karininkų žmonių birutiečių vajas buvo paskelbtas, kaip organizuotas Kaune ir Vilniuje, bet gerai prisimenu – kaip tvirtai išlikusį atmintyje filmo kadra – Vilniaus krašto lietuvių jaunų atžalų antplūdžio į Kauną dieną. Visi vyko į Kauną vienu, tuo pačiu traukiniu, žinojo, kur stotyje išlipus susirinkti. Vyko kartu keli globėjai iš Vilniaus ir „Birutės“ organizacijos Kauno skyriaus atstovė. Buvo perdavimas, to visgi žymaus, jeigu ir neturėjusio istoriškai didesnės reikšmės, akto surašymas. Kas pas ką... Tvarkai palaikyti ir atsiminti. Tolimi laikai, bet gal ir išlikęs koks dokumentas.

Taigi tokios 1939 metų Kalėdos. Dar nė karto nebuvo buvęs Kaune. Kaip tik proga gerai pažinti tą jau buvusią laikinąją Lietuvos sostinę, išaugusią iš apleisto, caro Rusijos karo tvirtovė buvusio, todėl riboto plėstis miesto. Iki šiol turėjau tik pasakojimų sukurta vaizdą – kaip išaugęs, koks puošnus, moderniškai gyvenamieji namai, įstaigos. Baltuoju miestu vadinamas. Dar maloniau buvo tai išgirsti ir tuo tikėti, kai lenkai apie tai kalbėdavo. Vilniaus senesnio amžiaus lenkai, kurie pažinojo Kauną prieš Pirmąjį pasaulinį karą, arba tie iš lenkų, kurie iš paties Kauno buvo pasitraukę ar pabėgę iš laisvos, nepriklausomos Lietuvos.

Taip susidėjo, kad anksčiau neteko nuvažiuoti į Kauną. Buvau labai užsiėmęs Vilniuje. Skautų reikalais pas vilniečius atvažiuodavo Lietuvos skautų sąjungos centro atstovai. Rašinius į skautų spaudą siūsdavau paštu į redakciją prie centro Kaune. Kalbinamas apsilankyti Baltajame mieste, vis žadėdavau, bet laiko nebūdavo. Ir tai reikia

pasakyti, kad pinigų neturėjau, o nenorėjau būti kaip benamis, elgta globojamas, šelpiamas. Dabar apsisprendžiau važiuoti.

Kauno geležinkelio stoties patalpos keleiviams prisipildė atvažiavusiais iš Vilniaus, kita tiek, gal ir daugiau, buvo pasitinkančių kauniečių. Motinos su vaikais, su savo jaunimu, vienas kitas kariškis, mokiniai, vidurinių mokyklų moksleiviai. Kai kurie su gėlėmis, dovanėlėmis pasisveikinimui, susipažinimui.

Pažintys, pasikalbėjimai. Ir pasirinkimai – deja, tai kiek keistokai atrodė. Lyg turguje, bet kažkaip kitaip – meiliai, suprantant, kad kitaip negalėjo būti. Atvažiavę vilniečiai tirpo, kauniečių mažėjo. Susipažinę, pasirinkę greičiau skubėjo važiuoti, šeimose tokį šeimų padidėjimą švęsti. Tarp pačių vilniečių, ypač moteriškosios giminės, būta atsisveikinimų, sutarimų, kaip susižinoti, ryšius Kaune palaikyti. Ir tas reikalas buvo gerai sutvarkytas. Karininkų ramovėje, kur buvo „Birutės” organizacijos būstinė, veikė informacija, kas pas ką svečiuojasi, būdavo pateikiami adresai, telefonai, pranešama apie susibūrimus Kauną lankyti ir pažinti, apie organizuojamas pramogas.

Mažiau susidomėjimo teko augesniems vilniečiams moksleiviams, ypač vyriškosios giminės. Paliko kaip ir nepastebėti. Susibūrę ir stoviniuojantys nuošaly žiūrėjo, kaip jaunesnieji susipažįsta ir sutaria. Kažkas iš vajaus organizatorių pastebėjo tuos vilniečius “dramblius” ir pristatė kauniečiams.

Mezgėsi pažintys, prasidėjo kalbos su kauniečiais moksleiviais, priėjo ir kiti vyrai bei moterys, kuriems labiau tiko šis jaunimas prie jų jaunimo šeimoje.

Man prisistatė aukštas ir stambus gimnazistas.

– Kazys Oželis, – tarė, paduodamas man galingą delną pasisveikinti. Ir pridūrė:

– Susipažinkime, pas mus kviečiame.

Ėjome Vytauto prospektu. Taip prasidėjo mano tiesioginė pažintis su Kaunu.

– Tai viena iš ilgiausių miesto gatvių, – aiškino Kazys. – Pavažiuosime autobusu, išlipsime prospekto gale, kur prasideda Donelaičio gatvė, ir keletą žingsnių paeisime į dešinę Parodos gatvę.

Dairiausi iš autobuso. Einant į kalniui, teiravausi, kodėl gatvė Parodos pavadinimu. Kazys aiškino, kad dėl vykstančių didelių parodų.

Čia pat aukščiau modernūs Sporto rūmai ir naujas stadionas. Gatvė kylanti į Žaliakalnio didelį rajoną, kuris aukščiau senamiesčio. Judėjimas didelis, kadangi kitas pakilimas į Žaliakalnį toli – Savanorių prospektu. Kairėje pusėje, žaliame skardyje, nedideli gyvenamieji pastatai, labiau vilų tipo.

Jau pas Oželius. Medicinos profesoriaus, kriminologijos paslaugoms specialisto, pastogėje. Pirmame aukšte. Antro aukšto dalyje – plk. Giedraitis, buvęs krašto apsaugos ministras. Ir profesorius, ir ministras – aha, patekau į elito aplinką. Man iš žemesnės pakopos pasidarė kažkaip keista ir nejauku. Kaip būsiu priimtas ir ar mokėsiu tapti?

Pasisveikinimas su ponia Oželiene, Kazio motina, ir jo penkerių ar šešerių metų sesute. Pusiaudienis. Esu užkandžiu, arbata ir skanėstais vaišinamas. Pietūs vėliau – su šeimos galva po darbo ir dukra studente po paskaitų, – informavo namų šeimininkė. Pirmieji pažinties žodžiai, pirmas pasikalbėjimas, daugiausia pasiteiravimas. Žodis po žodžio – mano gana išsamus pasakojimas, kas aš esu, apie šeimą, tėviškę, kad Sovietų Baltarusijos pusėje, iš kur jokios žinios ir nuo manęs jokia žinia negali patekti motinai su jaunesniais mano broliais ir jauniausia iš vaikų dešimties metų sesute.

Per trumpą laiką supratau, kad ponia Oželienė labai maloni moteris – vienas žmogaus gerumėlis, gaivinantis, retai besikeičiantis į susimąstymą, pagalvojimą, užuojautą, šypsnyks nekiek daugiau negu keturiasdešimties metų moters gražiame veide. Pamišau ruošiamą mintyse kreipimąsi: ponia profesoriene, o išėjo tiesiog: ponia. Labai meiliai ir nuoširdžiai nuteikė Kazio sesutė, su kuria tuojau artimai susipažinau. Aš net išdrįsau pajuokauti, kreipdamasis į ją: panele Ožkyte, o ji pataisydavo: Oželyte! Laukusi manęs. Daug girdėjusi apie vilniečius iš Vilniaus krašto, kurie benamiais liko, ir apskritai apie Vilnių – lenkų pagrobtą Lietuvos sostinę. Matyt, ir Oželių šeimoje, ir jų giminėje dažnai ėjo kalba apie skriaudą Lietuvai ir Vilniaus vadavimą.

Pasijutau kaip namie. Ponia Oželienė kaip motina, o Marytė Oželytė – Ožkytė kaip mano mylimoji sesutė, taip neseniai buvusi to paties amžiaus ir žavesio.

Nepastebimai artėjo vėlyvų pietų valanda. Ponia Oželienė sukruoto į virtuvę ir dažnai atbėgdavo pasikalbėti – su žiurstu, rankšluosčiu

rankas šluostydama. Kaip mano mama, man iš Vilniaus retai, tik žiemos, Velykų ir vasaros atostogų parvažiavus. Daugiau kalbino mažytė – Oželių šeimos, dabar ir mano, džiaugsmas. Retkarčiais prasiverždavo Kazys su savo informacine programa.

Atėjo laukiami šeimos nariai. Pasisveikinau su prof. Oželiu ir trumpai pasikalbėjome jo namų kabinete. Priėjo pasisveikinti studentė Oželytė, aukšta blondinė, ir tuojau pasitraukė į savo kambarį. Šeimininkė linksmi, šventiškai kvietė prie stalo:

– Šiandieną ypatingi pietūs, šeimai pasipildžius tokiu brangiu svečiu.

Sėdžiu prie stalo, nesidomiu, ką valgau, nesirūpinu, kaip valgau neįprastomis aplinkybėmis, į profesorių Oželį išžiūrėjęs. Užsidėjęs pakaklėje ir ant krūtinės plačią baltą skarą, aukštas, stambus, didžiagalvis, tikrai profesoriaus, mokslininko ar žymaus valstybininko veidas, įtaigus, pagarbiai varžantis – kaip buvau pratęs ir vaizduotis žymius Lietuvos žmones.

“Geras man Oželis! Tiktų pavardė Stumbras”, – pagalvojau. Ir čia pat prisiminiau girdėtus pasakojimus apie Lietuvos delegacijas, vykusias į Ženevą, Hagą, Briuselį, kur buvo nagrinėjamos, sprendžiamos Lietuvos su Lenkija arba Lenkijos su Lietuva bylos – dėl Vilniaus, dėl Klaipėdos (lenkams reikalaujant teisės plukdyti sielius ir turėti kitokio pobūdžio susisiekimą Nemunu per Lietuvą iki Klaipėdos). Kad Lietuvos delegacijų nariai būdavo visi kaip vienas aukšti, augaloti vyrai, garbūs ir aukštai vertinami Europoje dėl jų išsimokslinimo ir kompetencijų, pradedant europietiško masto teisininku M. Romeriu. Tik Voldemaras, labiausiai įkyrėjęs lenkams lietuvių politikas, buvo labai žemo ūgio; apie jį ėjo kalba, kad Tautų Lygoje Ženevoje galėjo daug pasiekti, sunkiausiai – durų rankeną. Įdomu, kad apie Voldemarą taip kalbant iš lenkų girdėjau, tiesa, ir pridėdant atsigriebimui, kad J. Pilsudskis, vieną, vienintelį kartą Tautų Lygoje apsilankęs kaip tik bylos su lietuviiais įkarštyje, Voldemarą sutramdęs, pagrasindamas Lietuvai ginkluotu karu. Tą patį lietuviai kitaip aiškina – suteikdami Voldemarui moralinį laimėjimą. Dabar, rašydamas šias eilutes, stebiuosi ir nusišypsau dėl to, kaip buvau žaliūko amžiaus politizuotas. Bet ar ne tokį ėjusieji audringi dešimtmečiai ugdė?

Po pietų šeimos galva, profesorius Oželis, paprašė mane į kambarį pasikalbėti, arčiau mane pažinti. Žinojo pabėgėlių, pasitraukėlių prob-

lema, bet jam įdomu buvo, iš kurios padangės svečias jų šeimoje. Ar iš vietovių rytuose, Sovietų Baltarusijoje, ar gal iš pietų Suvalkijos, vadinamojo Lietuvių trikampio. Kalbėjau, kad iš pietų Dzūkijos su Druskininkais ir Marcinkonimis, prie Lenkijos Gardino apskrities, Balsotogės vaivadijos, prie pat Nemuno. Kad siena su Lietuva Nemunu ėjusi... Minėjau 1919–1920 m. įvykius tame pietų Lietuvos pakraštyje.

Profesorius atsiliepė kelis kartus:

– Žinau, žinau. Teko būti, pažinti visą pietų Lietuvą, vėliau lenkų okupuotą ir Lietuvai tekusią.

Pagalvojau, kad prieš dvidešimt metų buvo jaunas, pačiame pajėgume, tai gal lietuvių kariuomenėje atkurta Lietuvos laisvė ir nepriklausomybė gynęs.

Pasikalbėjimas buvo trumpas, daugiau dalykiškas iš mano pusės. Tikėjaisi laikui bėgant daugiau sužinoti apie prof. Oželį – iš jo paties ir iš šeimos. Man įdomu buvo išgirsti, kaip kūrėsi, augo galingos lietuviškos šeimos Kaune.

Vakarėjant išėjome su Kaziu pasivaikščioti Laisvės alėja, apie kurią daug girdėta, apie kurią gražiai pasakota kauniečių Vilniuje. Buvau pripratęs prie jų gyrimosi savo miestu, kiek nepatenkintas jų skeptiška pažiūra dėl sostinės perkėlimo į seną Vilnių. Gerai vietinis patriotizmas, juo labiau šaunus kauniečių patriotizmas, bet juk visos Lietuvos istorinis ir politinis reikalas daug daugiau negu laikinosios sostinės žmonių pasididžiavimas.

Nuo Parodos gatvės per Vytauto prospektą iki Laisvės alėjos pradžios netoli. Nedaug paėjus Laisvės alėja, dar tik plačia gatve, Kaziu rodant Raudonojo kryžiaus klinikas, atsidūrėme prieš didingą sakralinę statinį. Pažinau iš matytų Kauno nuotraukų. Žinojau, kad vadinamas Kauno soboru, bet vis dažniau – Igulos bažnyčia, pagrindine Kauno šventove, kur vykdavo valstybinės šventės Katalikų Bažnyčios tvarka. Stačiatikių paskirties ir architektūros šventovė, paversta lietuvių katalikų bažnyčia. Kiek keistoka. Bet toks jau nepalankios Lietuvai istorijos ženklas – kaip kryžiuočių pilys prie Nemuno, kaip Lietuvos sulenkėjusios aristokratijos ir bajorijos dvarų didingi rūmai civilizacijos ir ūkio pažangos apleistame Lietuvos krašte. Ir tai įdomu matyti ir pažinti, bet mieliau, kas per dvidešimt laisvės ir nepriklausomybės metų pasiekta ir sukurta.

Įgulos bažnyčia pačiame Laisvės alėjos viduryje, su nedidele aikštės aplinka.

– Kiek girdėjau, čia kur netoli esanti Lietuvos skautų sąjungos centro būstinė, – tariau.

Kazys privedė prie pastato su keliomis įstaigų iškabomis, žymioje vietoje – su Skautų sąjungos iškaba.

– Dabar žinosiu, kur rytoj ateiti, – pasakiau.

Nuo Įgulos bažnyčios ėjome pasivaikščiavimo vieta. Su tokia promenada viduryje – iš tikrųjų alėja. Abiem pusėmis lygiai suaugę gražūs medžiai, eilės ne per tankiausios, tai matomumas į šalis geras. Takas erdvus, gerai apšviestas, tankiai suoleliai prisėsti. Daug besivaikščiojančių žiemos vakarą. Suaugusieji, jaunimas, tėvai su vaikais, ir su mažiausiais vežimėliuose. Nerūpestingai, neskubėdami ir nesisaugodami kaip šaligatviuose. Skubantieji dėl pirkinių ir su reikalais abiejose mašinų judėjimo pusėse. Prie parduotuvių, krautuvių, salonų. Atrodė, kad ir pastatai prie alėjos pritaikyti – lygia eile. Vienur kitur naujas, naujoviškas pastatas, dažniausiai įstaigoms. Skersinės gatvės Gedimino, Mickevičiaus ir kitais pavadinimais. Ilga Laisvės alėja – kilometras, daugiau iki senamiesčio vidurio.

Nuo Savanorių prospekto ėjome gražia Donelaičio gatve, lygiagrečia su Laisvės alėja. Čia taip pat ne mažiau galima pasigėrėti ir pažinti. Karo muziejus, aikštelė prie muziejaus, Laisvės paminklas, rimties, susimąstymo, tautos iškilmių, žuvusiųjų už laisvę ir nepriklausomybę pagerbimo vieta. Arčiau į Vytauto prospektą bei Parodos gatvę ir prie Žaliakalnio skardžio priartėjimas. Keliama vagonėliais į Žaliakalnį kaip kalnuose. Ant skardžio didinga Prisikėlimo bažnyčia, pastatyta tautos prisikėlimui atminti, bet dar neįrengta ir neveikianti, gražiai puošia Kauną. Praeiname pro modernios architektūros naujus Pramonės ir prekybos rūmus, ir jau namie – Oželių pastogėje.

Dar pasikalbėjimas prie vakarienės ir neilgai vakarojant. Atmintina išpūdžių ir išgyvenimų diena, pirmieji saldžių sapnų linkėjimai Kaune. Kaip tėviškėje? Kaip ten – šiaudinėje pastogėje? Kad nors kokia žinutė, kaip ten manieji! Už bolševikinės uždangos.

Iki Kūčių vakaro buvo likusios gal dvi dienos. Švenčių šurmuly. Paskambino brolis Alfonsas iš Kauno. Nevažiavo kartu su visais. Ma-

niau, kad buvo apsisprendęs palikti Vilniuje. Kitaip susitvarkė: pasiskambino iš Vilniaus į birutiečių centrą Kaune, klausdamas, ar yra dar kas, norintis priimti vilnietį pasitraukėlį nuo bolševikų. Atsakymas buvo teigiamas – kad dar yra tokių šeimų, viena kaip tik klausinėjanti... Šeima su keliolikos metų berniuku, kuris jaučiasi nuskriaustas neturįs svečio vilniečio, kai jo draugai tuo didžiuojasi.

Atvažiavo abu iš Aleksoto aplankyti. Aš žadėjau pas Naujokaičius (ar Naujokus – gerai neprisimenu) apsilankyti antrąją Kalėdų dieną. Karo aviacijos kapitono šeimoje.

Kelios dienos iki švenčių laisvos ir darbo žmonėms, ir besimokantiems – Oželių šeimos profesoriui ir studentei. Darbymetis moterims. Namų šeimininkė, “pasitelkusi” abi dukras – mažytė labiausiai linkusi padėti, klausė mane, ar ir pas mus taip – kad ruošos šventėms dienomis vyrai nesipainiotų, dingtų iš namų. Pasakiau, kad lygiai taip pat, bet pas mano motiną būdavo ir kiek kitaip, turint šeimoje penkis vyrus ir tik vieną pagalbininkę, dar mažytę. Tai pasilikdavo kurį nors iš sūnų, dažniausiai jauniausiąjį Juozą, linkusį visokiems namų apyvokos darbams. Kiti ar į mišką važiuodavo, ar ant ledo senose Nemuno vagoje žuvaudavo, ar prie namų darbų rasdavo.

Mudviem su Kaziu buvo sava programa. Pažinau senamiesčio branduolį. Rotušė. Baltoji gulbė. Aplink erdvi aikštė, bažnyčios, seniausioji nedidelė Vytauto statyta bažnyčia prie Nemuno, senos, siauros gatvės, gatvelės, kuklūs, nors ir išsiskiriantieji Prezidentūros rūmai, Jėzuitų gimnazija, “Aušros” gimnazija, paminklas Maironiui Rotušės aikštėje, Katedra su kunigų seminarija, pilies liekanos su didele žalia aikšte Nemuno ir Neries santakoje, tiltai per Nemuną ir Nerį...

Daug vienai dienai – akys raibsta. Galvoje palyginimas iš pasakojimų ir nuotraukų susidaryto Kauno vaizdo ir pažinto savo akimis, palyginimas su Vilniumi. Kita lygiagreti su Laisvės alėja gatvė Kęstučio pavadinimu. Ilga, didelis judėjimas viena kryptimi. Ne tiek ištaigi kaip Donelaičio gatvė, nebent tik vaizdu į Operos ir baletų teatrą bei aplink esančiu nedideliu parku.

Ir pažintis su žmonėmis – iš matymo ir stebėjimo. O susipažįstant ir pasikalbant – Kazio dėka. Susitikdamas gimnazijos draugus užkalbindavo juos, mane pristatydavo, pasitardavo dėl pabendravimo jaunimo pramogose. Taip ir viena kita gimnazistė aušrokė buvo Kazio

sulaikyta. Tada ir pasikalbėjimai būdavo kiti, ir susitarimai labiau viliojantieji.

Be to, jau turėjau savo reikalų Kaune, savo įstaigoje – Lietuvos skautų sąjungos centre Laisvės alėjoje, netoli Įgulos bažnyčios. Po pirmojo apsilankymo mano antrą dieną Kaune dažnai užeidavau. Buvo sutarti susitikimai ir pasikalbėjimai. Pažinau krašto skautijos žymūnus Kizlaitį, Saulaitį, vėliau dar kelis, tarp jų vieną iš skautų Vyčių, nusikėlusį į Vilniaus universitetą. Jiems buvo įdomu ir reikalinga daugiau pažinti Vilniaus lietuvių skautų veiklą lenkų okupacijos metais. Man, Gedimino draugovės prie Vytauto Didžiojo gimnazijos draugininkui, rūpėjo sužinoti, kaip organizuojamos Lietuvoje skautų vasaros stovyklos, tiksliau – vienu atžvilgiu: ar galima tikėtis kokios nors paramos iš centro, iš remiančių organizacijų. Mano skautų draugovėje per pusę pasitraukėlių benamių negalės apmokėti stovyklos kad ir dalinai, o jie vasaros negalėtų kaip nors padoriau praleisti. Taikiausi pirmąjį Lietuvos skautininką plk. Šarauską pagauti, su kuriuo Vilniuje buvau truputį susipažinęs.

Su skautų spaudos redakcija teko anksčiau susipažinti – neakivaizdžiai, man kelis kartus parašius iš Vilniaus į skautų spaudą. Dabar kalbino mane daugiau parašyti, tarėmės, kaip ir ką geriau.

Taigi tos mano 1939 metų Kalėdos. Prie Kūčių stalo pas Oželius, Kaune. Sujauktam karo audros gūsių Kūčios vis dėlto džiaugsmingos, meiliai nuotaikingos. Ir šeimos galva – profesorius, rimtas ir garbus man, ir ne tik man, kitoks šventą Kūčių vakarą: su šypsniu, daugiau kalbantis, juokaujantis, judrus, laukiant sėsti prie šventinio, tradiciškai paruošto stalo, man jau tapęs – ponu Oželiu. Taip ir paliko.

Prieš laužymąsi ir dalijimąsi kalėdaičiais šeimos galva, ponas Oželis, pasakė keletą žodžių, kviesdamas džiaugtis taikos, ramybės ir žmonių meilės švente ir turėti vilties, kad Didžiojo Užgimimo atminimas ir idėja nugalės ar bent ribos šalia siaučiančios negandos grėsmę. Man linkėjo kitą Kūčių vakarą ir šventų Kalėdų dienas švęsti savo namuose su visais namiškiais.

Puošni eglutė, dovanos Kalėdų Senelio, paliktos po eglute, giesmės apie Kristaus gimimą ir pasikalbėjimai, Kalėdų švenčių prisiminimai. Daugiau aš pasakojau – kaip būdavo pas mus kaime, pietų Dzūkijos pakrastyje, apie tradicines Kūčias visuose moksleivių bendrabu-

čiuose Vilniuje prieš išvažiuojant Kalėdų atostogoms į tėviškes. Kiekvienas lietuvių vilniečių bendrabutis moksleiviams iš kaimų buvo kaip viena darni šeima, iš to ir tradicija tokia kilusi. Taip ir pas studentus Lietuvių studentų sąjungos būstinėje, ir lietuvių visuomeninėse įstai-gose Vilniuje. Iš to mano pasakojimo apie tradicines lietuvių vilniečių Kūčias padarėme išvadą, kad Lenkijos okupacijoje ir priespaudoje siekiant atsilaikyti pagrindinis stiprybės simbolis buvo šeimos vieningu-mas.

Šventas vakaras šeimose. Tą dieną rečiau apsilankome, kad ir pas artimiausius. Miestuose retai ramybę sudrumsčia telefonas (norint ko nors paklausti ar pasveikinti). Todėl kiek nustebino telefono skambu-tis. Paskambino brolis Alfonsas. Atsiprašė mane priėmusią šeimą, kad trukdo. Teisinosi, kad nors puikiai besijaučiantis šeimoje, kuri jį pri-glaudė, prisiminė namus, kokiomis sąlygomis paliekanti tėviškė ir na-miškiei, susijaudino, pasijuto vienišas. Prisiminė, kad turi brolių Kau-ne, ir labai panorėjo šį vakarą nors telefonu keletu žodžių su juo pasi-keisti. Pasakė, kas jį taip nuteikė. Matomas nuo Aleksoto Nemunas, kurio vanduo plaukia palei mūsų Švendubrės kaimą. Net pagalvojo, per kiek laiko praplaukęs ties mumis pasiekia Kauną – tas pats van-duo, tuo pačiu Nemunu. Pasakiau broliui esąs nustebęs, kad jis toks tvirtas, savarankiškai įsikūręs Vilniuje, niekad nesiskundęs, jog ilgisi namų, taip susijaudino. Žinoma, padėkojau ir nuoširdžiai jam prita-riau. Pasinaudodamos proga pasikalbėjo telefonu ir mudviejų kauniškės šeimos, per mus kaip ir susigiminiavusios.

Piemenėlių mišios vidurnaktį. Pirmoji Kalėdų diena, namie ir šei-moje. Tik vėliau, po pietų prie švenčių stalo, išėjome su Kaziu pasi-vaikščioti Vytauto prospektu, kurio dar gerai nepažinojau. O norėjau pamatyti kapines prie prospekto – tautos šventovę, kur palaidoti Da-rius ir Girėnas, kur esą ir kitų žymių, nusipelnusių žmonių kapai, ati-tinkamai pažymėti antkapiniais paminklais.

Kaip tik ties ta vieta susidūrėme su penkių vilniečių grupe. Su jais buvo nepažįstamas kiek vyresnio amžiaus kaunietis. Paklausė, kur aš, pas ką gyvenu, kaip jaučiuosi. Aš juos paklausiau, kur jie pakliuvę, kaip laikosi ir kaip jie susirado, kad būreliu po Kauną “paraduoja”. Papasakojo. Juos, vilniečius benamius, gimnazijos vyresniųjų klasių “dramblius”, priėmė žymi globėja – garsi Kauno gydytoja, turinti pri-

vačią sanatoriją Panemunėje, Basanavičiaus šile. Įkurdino sanatorijoje labai gerai, ne savo šeimoje, bet prie sanatorijos valdytojo šeimos. Visas penketukas švenčioniškiai, kuriuos mažiau pažinojau Vilniuje, toje pačioje gimnazijoje.

– Sveika sveikatingame šile, miela ir nenuobodu su sanatorijos seselėmis, tik į Kauną toli, – pasakė Juršėnas.

Tik tą vieną pavardę tvirčiau įsiminiau, gal todėl, kad tas Juršėnas buvo, kaip kalbama apie tokius, velnio neštas ir pamestas. Šlubas, su nelanksčia per kelį koja, kalbus, apsukrus iki išūlumo, išjudinantis aplinką – apskritai teigiamas tipas. Jo draugai pasakojo, kad Juršėno dėka visai gerai pas Kauno gydytoją jos sanatorijoje. Kai pati gydytoja juos aplankė ir klausė, kaip jaučiasi, kokie pageidavimai, jis pasakė tiesiog, kad jie ne ligoniai, ne kokie džiovininkai, o sveiki vyrai, “dainininkai ir mergininkai”, kuriems reikia daugiau erdvės ir pramogų. Gydytoja – Kauno medicinos įžymybė ir potentatė su savo privačia sanatorija, suprato, nusikvatojo ir net pagyrė Juršėną. Pažadėjo, kad Kaunas nuo Basanavičiaus šilo bus lengvai ir kiekvienu metu pasiekiamas, kad bus viskas padaryta šauniems vilniečiams “dainininkams ir mergininkams”, norintiems Kauną užkariauti. Paskyrė jiems nuolatinį vadovą kaunietį. Štai ir Kaune, kad ir pirmąją Kalėdų dieną, kai žmonėtis per daug netinka, bet miestą daugiau pažinti galima, turint transporto priemonę.

Pravartu būtų paminėti tos Kauno gydytojos pavardę – ne žymus, ne istorinės reikšmės dalykas, bet žmogiškai labai mielas ir atsiminimų puslapyje būtinas pažymėti. Deja, pamiršęs jau, bet galima būtų lengvai atsekti. Esu girdėjęs, kad neturėjusi savo šeimos, 1944 metais pasitraukė į Vakarų, JAV vieniša ir jau pagyvenusi nenostifikavo medicinos diplomo, sunkiai vertėsi.

Užsiminiau jiems apie mano brolių aviacijos kapitono Naujokaičio šeimoje Aleksote, ir kad žadu jį aplankyti. Juršėnas tuojau puolė su pasiūlymu: pažinti Lietuvos aviaciją Kaune, geresnės progos negali būti, geriausia proga išgirsti ir pamatyti. Pats buvau pagalvojęs apie tai, bet didesne vilniečių grupe įdomiau. Užsirašiau jų telefono numerį, padaviau jiems telefono numerius su manim ir mano broliu susisiekti.

Antroji švenčių diena. Ilga, anksčiau kėlus, įvairesnė. Ponas ir ponina Oželiai rengėsi į svečius, vakarojant patys svečių laukė. Studentės

Oželytės savi planai. Pastebėjau ir supratau, kad tas jaunikaitis, kuris ją palydėdavo ir ilgiau užtrukdavo jos kambaryje, buvo jai daugiau negu kurso draugas. Mano taip pat buvo anksčiau sutarta – vyksiu pas brolių, pas Naujokaičių šeimą. Kazys palydėjo. Susipažinome su mano broliu ir jį priėmusia šeima. Aš palikau ilgiau pasisvečiuoti, Kazys nuskubėjo su draugais susitikti, kaip nujaučiau, dėl Kalėdų atostogų kitų dienų susitarti. Be to, ir Naujieji metai artėja.

Naujokaičių šeima jauna. Negalėtų būti mano šešiolikamečiui broliui tėvais, kad ir anksčiausiai vedę. Jų sūnus buvo jau labai susidraugavęs su savo “vyresniuoju broliu vilniečiu”. Kalbėdavosi ir žaidė. Pasivaikščioti užteko Aleksoto. Mano brolis nesidomėjo Kaunu ir kaurniečiais taip, kaip aš buvau pasinešęs. Kapitonas Naujokaitis buvo jaunas žmogus, matyt, greit savo karo tarnybos specialybėje kilęs karininkas. Ponia Naujokaitienė – jauna, graži, baigusi aukštąjį mokslą moteris. Pagal mano polinkį vertinti ir pasidžiaugti: laisvos, nepriklausomos Lietuvos pirmoji ar viena iš pirmųjų kartų, Lietuvoje mokslus baigusi, šeimą sukūrusi, dalyvaujanti kūrybiniame laisvos, atgimstančios tautos pakilime.

Prie vaišių stalo bendra kalba, daugiau šeimininkei vadovaujant ir man besireiškiant. Su ponu Naujokaičiu atskirai ir besivaikščiojant po Aleksotą – kiek kitokia. Apie kariuomenę, Lietuvos karo aviaciją, civilinę ir sportinę aviaciją. Ir kad Kauno aerodromas netoli bei Karo mokykla ne per toliausiai, Panemunėje.

Užsiminiau apie Juršėno išsakytą norą. Jo žodžiais: Pažinti Lietuvos aviaciją! Ne per daug girdėjus apie Lietuvos laimėjimus ir šioje srityje, tik apie transatlantinių lietuvių lakūnų Dariaus ir Girėno žygį geriausiai žinojus. Kapitonas Naujokaitis pritarė sumanymui ir pareiškė, jog pasirūpins, kad būtų surengta ekskursija su vadovais ir pasikalbėjimais apie Lietuvos civilinę ir sportinę aviaciją, Lietuvos aviacijos istoriją. Būtų gerai, kad tokioje pažintinėje išvykoje dalyvautų daugiau vilniečių. Pagalvojau visų pirma apie tą penketą Basanavičiaus šilę ir apie kitus (kiek bus suspėta susisiekti telefonu su tais, kurių adresai jau žinomi).

Tuojau paskambinau iš Naujokaičių į aną sanatoriją. Prisišaukus Juršėną sutarėme rytojaus dienai valandą ir vietą, kur susitiktumėm su jų grupe, o tą vietą Aleksote gerai žinos jų kauniškis nuolatinis vadovas.

Naujokaitis su sūnumi ir mano brolis palydėjo mane gerai veikusia miesto susisiekimo priemone. Užėjo pas Oželius. Čia jiems pristačius mano brolių susipažino abi mūsų kauniškės šeimos.

Su „sanatoriečių“ grupe atvyko į sutartą vietą dar keli kauniečių šeimų pamylėti vilniečiai benamiai moksleiviai. Kartu su manim ir broliu – vienuolika. Su ponu Naujokaičiu ėjome per Aleksotą Garliavos linkme į Kauno aerodromą. Vilniečių lankytojų ekskursija jau buvo laukiama. Pasitiko vietos vadovas iš kariškių pareigūnų.

Aerodromas kaip aerodromas – įrengimai ir angariai lėktuvams tik nežymus priedas prie plačios erdvės su lėktuvų pakilimo ir nutūpimo juostomis, lygus, lygus plotas iki tolimų horizontų atrodė be krašto. Ir tiek. Nebuvo judėjimo. Ėjome su aerodromo vadovu per angarus. Matėme visokių lėktuvų. Labiausiai domino savos konstrukcijos ir gamybos lėktuvai. Artėjant prie atskiriau stovinčio angaro vadovas pasakė parodysiąs dar didesnę įdomybę. Pamatėme du lėktuvus angaro gale, stovinčius greta, tik du didelėje erdvėje. Kitokios konstrukcijos ir, matyt, kitokios paskirties, mokomieji ar sportiniai ir lietuviškieji visokioms paskirtims ANB.

– Kariniai lėktuvai. Vokiškas ir lenkiškas. Lenkijos ir Vokietijos karo savaitėmis iš atsiklįvusių virš Lietuvos teritorijos mūsų karo aviacijos nutūpdyti, – vadovo informacija.

– Internuoti, – kažkas iš mūsiškių pridėjo.

– Taip. Dabar vienas prie kito ramiai stovi ir nesipjauna, laukia karo pabaigos – kada ir kaip baigsis, – aiškino vadovas.

Susėdę „aviatoriškai“ įrengtoje svetainėje, klausėmės vadovo pasakojimo apie Lietuvos aviacijos pradžias ir plėtrą: kad jau 1919–1920 m. turėta savo lėktuvų, laimėtose kautynėse su bermontininkais ties Radviliškiu paėmus daug karo technikos, tarp kitko, ir keliolika naujoviškų karo lėktuvų, kad atsirado lietuvių lakūnų iš buvusios caro Rusijos armijos ir kitose svetimose armijose lakūnais buvusių, kad ta Lietuvos karo aviacijos užuomazga buvo sėkmingai panaudota gynybiniame kare prieš lenkus. Kalbėjo, jog besiplėtojant Lietuvos aviacijai Kaune ir kituose dideliuose miestuose rengiamos šventės – plačioji visuomenė gali stebėti skraidančius lėktuvus. Pakiliai pasakojo, kaip Kaunas ir visa Lietuva priėmė šiame aerodrome didvyrius, Atlanto nugalėtojus Darių ir Girėną, žuvusius „Lituanikos“ katastrofoje prie

tėvynės slenksčio, atskraidintus iš Soldino karstuose. Šimtai tūkstančių Lietuvos žmonių išgyveno didelę tragediją. Tauta gedėjo, bet kartu ir didžiavosi savo galiomis, savo sūnų pasiaukojimu Lietuvos vardui. Dėkojome vadovui, aviacijos kapitonui Naujokaičiui už didelę, tokią reikšmingą mums, vilniečiams, dovaną.

– Gera tokios ekskursijos, – taip tarus pasikalbėta, kaip ir kur kitas grupines organizavus. Daug vietų. Muziejai, dailės galerijos... Kaunas tapęs dėl naujų ir naujoviškų pastatų gražiu Baltuoju miestu – iš buvusio pilko, apleisto. Ne tik kauniečiams besigiriant, bet ir užsieniečiams tvarkingesnėje Europoje tai pastebint. Dienos poveikis lėmė, kad pirmenybė teko Karo mokyklai Panemunėje. Bet tik augesniems vyrams – gal kuriam netolimiausioje ateity taptų alma mater, pirmąja, taip pradėjus, o gal ir vienintele ta kryptimi. Viliojo kad ir atsargos karininko vardas. Ponas Naujokaitis išpėjo, kad geriausiai po Naujųjų metų, kai kariūnai po atostogų bus sugrįžę. Taip ir nutarta padaryti, susitelkus didesniai vilniečių “augesniųjų vyrų būriui”.

Nedaug buvo atostogų dienų. Iki Naujųjų metų keletas ir jau 1940–aisiais keletas. Sukruto vilniečiai daugiau susirasti, daugiau kauniškių globėjų šeimų pažinti, su jų atžalomis apie bendras jaunimo pramogas pagalvoti. Pasitarnavo “Birutės” suorganizuota diena Karininkų ramovėje – šventė, vakaras visiems vilniečiams ir jų “giminaičiams” iš Kauno. Buvo programa dieną visiems su jauniausiais, buvo vakaras jaunimui. Gera proga arčiau susipažinti ir dėl kitų dienų susitarti.

Taigi ir vyko susitikimai, pabendravimai, šokiai su savomis vilniškėmis ir kaunietėmis merginomis. Privačiai šeimose, rečiau mokyklos ar kokios nors kultūros įstaigos svetainėse – buvęs dar ne tas jaunimas pagal amžių ir išteklius, kuriam būtų atdara garsi “Konrado kavinė” ar kitos Kauno pramogų vietos. O aš, kad ir augus kavalieraitis, nebuvau tokiam jau amžiuje per daug susidomėjęs jaunimo pramogomis. Šokau gerai, mokėjau pasikalbėti su gražiąja lytimi, bet mane daugiau traukė kita pažintis, kitos įdomybės – taip jau nuaugau kitų susidomėjimų veikiamas.

Vieną susitikimą gerai prisimenu ir apie jį papasakosiu. Privačiame bute Žaliakalnyje, netoli Parodos gatvės, ar ne Minties rate – gatvė ar aikštelė taip vadinosi, o gal tik taip sutarto vadinimo būta. Didelis butas, be šeimos, greičiausiai laikinai. Erdviame kambaryje keliolika

vyrų brandos ir brendimo amžiaus, kelios merginos, daugiau pašeiminkauti. Linksma, mielas susitikimas ir pabendravimas, su dainomis ir šokiais, bet ir svarbesniu turiniu. Apie tai, kas buvę ir vienoje, ir kitoje demarkacijos linijos pusėje, apie laisvos, nepriklausomos Lietuvos laimėjimus, apie lietuvių laikyseną okupuotame Vilniaus krašte, sėkmingą lietuvių pasipriešinimą Lenkijos pasinešimui sunaikinti lietuviškumą beatodairiškais priemonėmis, apie lietuvių vilniečių bei Lietuvoje augusį ir brendantį jaunimą, patirties ir būdo skirtumus...

Džiaugsmą ir pasididžiavimą kiek atšaldė užuomina apie ateitį, įvykius ir padėtį, vykstant didžiajam karui – Antrajam pasauliniam. Nebuvo abejonių, kad karas vyks ilgiau ir bus žiaurus.

To Minties rate buto laikinas šeimininkas buvo, kaip spėjau, Antanas Baltranas, susirinkimo dvasia ir vienas iš aktyviausių pokalbininkų. Giliai į atmintį įstrigo ne tik kaip bendravardis, bet ir dėl pavardės sąskambio su vardu. O labiausiai dėl to, išbėgant prieš tolesnę atsiminimų eigą, kad jis jau pirmais vokiečių okupacijos metais buvo hitlerininkų suimtas ir sušaudytas. Anaipol ne kaip komunistas ar įtartas dėl ko nors panašaus, tik kaip jau veikęs lietuvis patriotas – prieš germanų okupanto terorą. Mano atsiminimuose ne tik Antanas Baltranas, bet ir dar vienas, be to, iš mano senų ir artimų pažįstamų maždaug tuo pačiu metu hitlerininkų suimtas, teistas ir sušaudytas. Vokiečiai jau nuo pirmos karo su Tarybų Sąjunga dienos pasireiškė kaip mirtini lietuvių priešai, pasinešę išnaikinti negausią lietuvių tautą, likutį išgyvendinti toli į rytus, ir taip išvalytą Lietuvos plotą prijungti prie Reicho. Nedaugelis tai iš karto suprato, ir tai turėjo įtakos jų laikysenai bei besimezgančiai veiklai.

Kazys buvo supažindinęs mane su savo draugais iš gimnazijos. Trankėmės kartu po Kauną, nuklysdami į Žaliakalnio plotus, į Šančius ir į Viliampolę... Kazio draugai užsikviesdavo į savo šeimas, kur tekdavo mielai ir įdomiai pasisvečiuoti, pasikalbant su įvairiais Kauno žmonėmis. Pasitaikydavo gana aukštų valdžios pareigūnų, valstybės tarnautojų šeimų, tapusių kauniškėmis Lietuvos nepriklausomos valstybės pradžioje. Buvo ir senojo Kauno šeimų, dažniausiai verslininkų, prekybininkų, namų savininkų, kuriose tekdavo išgirsti pasigyrimo Kauno senbuviams esant. Tai buvo kaip ir kitas miesto gyventojų luomas. Turint svečią – lietuvi vilnietį, ne kartą būdavo įdomių pokal-

bių. Aš sukaupiau daugiau žinių ir naujos patirties. Vienokių iš pasikalbėjimų su šeimų tėvais, kitokių su seneliais, žmonėmis devynioliktojo amžiaus kartų. Tie senųjų kauniečių bočiai užkalbindavo mane lenkiškai. Pasikalbėdavome lenkiškai. Stebėjosi mano gražia, taisyklinga lenkų kalba, prisipažindavo, kad jų “lenkiškas liežuvis” kitoks, daugiau su lietuvių kalba maišytas, esama ir rusų kalbos įtakos. Prašydavo įvertinti, kaip jie lenkiškai kalba, ar jų kalba labai skiriasi nuo taisyklingos, švarios lenkų kalbos.

Jauniausieji tokiose šeimose, Kazio draugai, pasitaikydavo, kad ir jo pažįstamos mokslo draugės, jų tėvai būdavo nepatenkinti taip svečią vilnietį lietuvininką seneliams paveržus, lenkiškai kalbinant – kad taip išduodamos lenkiškumo šaknys.

Prisiminiau girdėjęs ne kartą kalbą, kad Kaunas buvo daugiau sulenkėjęs negu Vilnius. Girdėjau dažniausiai tokiomis aplinkybėmis, kai lietuvių buvo apgailiestaujama dėl Vilniaus sulenkėjimo arba kai lenkai primindavo, jog lietuvių Vilniuje labai maža, todėl jų teisės į šį miestą nepagrįstos.

Sunku pasakyti, kiek tame palyginime tiesos. Lietuvio aiškinta, kad visa Lietuva buvo panašiai sulenkėjusi, lietuviai lenkinimo ir įsigalėjusio lenkiškumo buvo pasmerkti išbraukimui iš gyvųjų tautų, kaip su prūsų gentimis atsitiko, o atgijusi iš liaudies šalis yra laisva, atkūrė savo valstybingumą, nuostabiai atgimsta.

Atrodo, kad tokia Kauno ir Vilniaus palyginime daugiau “svėrė” tai, jog Vilnius buvęs, ypač nuo 1905 metų, lietuvių atgimimo, valstybingumo kūrimosi centru, atgimstančios lietuvių kultūros sostine. Mažieji Seinai buvo vadinami atgimstančios lietuvių kultūros pietų sostine. Kaunas, nevaidinęs tokio vaidmens ir neturėjęs tokios reikšmės, kaip atgimstančios Lietuvos atspira, pradėjo garsėti ginant Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę nuo bolševikų, bermontininkų, lenkų. Lenkijai užgrobęs Vilnių, iš jo išgyvendinant lietuvius, lietuvių elitą, Kaunas prisiėmė centro ir laikinosios lietuvių sostinės vaidmenį, pagrindines lietuviškumo pajėgas “susemdamas”.

Toks susidūrimas su Kaunu kėlė daug minčių ir svarstymų. Prisimindavau anksčiau girdėtus ir išgirstus jau Vilniui prie Lietuvos grįžus pasakojimus ir vertinimus. Kad Lietuva iš tikrųjų buvo labai sulenkėjusi, vietomis ne mažiau negu atkakliai lenkų Bažnyčios ir su-

lenkėjusių dvarų lenkinta pietryčių Lietuva. Kad per du laisvės ir nepriklausomybės dešimtmečius nuostabiai atlietuvėjusi.

Pažinus opoziciją Lietuvos valdančiajai partijai teko išgirsti ir kitokių vertinimų: esą prisidengę tautininkais lenkai dar stipriai Lietuvą valdo, ne tiek Smetona, o Smetonienė, iš lenkų šlėktų Chodakovska, ir ilgametis ministras pirmininkas Tubelis, kitą Chodakovską vedęs. Ir kad daug tokių Lietuvos “vyrų valstybininkų”. “Įdomus reiškinys. Kaip tai atsitinka?” – pagalvodavau rimtai suglumęs.

Prasitariau apie tą lenkiškumo Kaune, beje, ir valdančioje Lietuvos aukštuomenėje, pastebėjimą poniai Oželienei. Ta tema vyko ilgi pasikalbėjimai. Aš daugiau klausiau. Apie ponią Oželiene – mano kauniškę motiną, esu skolingas daug šiltų, dėkingų žodžių pasakyti. Nežinau, kodėl nieko negaliu pasakyti apie jos kilmę, giminę, iš kur, nuo kada kauniškė, kokio išsilavinimo, kokios profesijos, kokia mergautinė pavardė... Gal todėl, kad Oželių šeima iš karto tapo man kaip sava, taip sava kaip mano tėvų nuo vaikystės pradžios, kai žinoti apie šeimą ir gimines kažkaip savaime tenka.

Buvo tikra lietuvė – ne kokia sulietuvėjusi Lietuvos dvarininkaitė. “Cikra”, dzūkiškai, lietuvaitė, tik neteko išgirsti, kurios Lietuvos padangės, kokios tarmės. Šviesi, lietuviško būdo moteris. Tikriausiai didelio išsilavinimo ir nuostabios galvosenos, o jau būdo – tiesiog palaimingo. Išgirdusi tą mano pastabą ir gvildenamą problemą, pasakojo kaip “žaliam” jaunikaičiui, kuriam daug žinojimo trūksta, o tinka apšviesti tokį, kai turi plačių ir rimtų susidomėjimų. Norėčiau kuo tiksliau perduoti, ką ponia Oželienė pasakojo. Ne tiek turinį, kiek pasakojimo nuoširdumą, stilių, skaidrumą. Bet tai neįmanoma. Pamėgdžiojimas būtų labai nevykęs.

– Taip, – pradėjo, – Lietuva buvo labai sulenkėjusi. Visa krašto klasinė aukštuomenė, nesakant aristokratija ir šlėkta, buvo virtusi lenkakalbe ir lenkiška, miestiečių, ypač didesnių miestų, dauguma, iš liaudies anksčiau prasimušusi inteligentija. Per lenkų Bažnyčią ir sulenkėjusius dvarus. Kur buvę daugiau dvarų, sulenkėjo, kartu su valstiečiais, ištisi plotai. Prie Kėdainių, Panevėžio, Ukmergės, Alytaus, pagaliau ir pakaunės dalis buvo stipriai sulenkėjusi, dar ir dabar laikosi. Kaune iš tikrųjų lietuvių kalba buvo retai girdima, lenkams ir daugiau rusakalbiams žydams viešai kalbant. Nuo atgimimo pradžios Kaunas

lėtai, bet nuosekliai lietuvejė. Taip buvo ir visame krašte. Laikui bėgant vis sparčiau ir stipriau. Laisvės ir suverenaus Lietuvos valstybingumo dvidešimtmečiu kraštas nuostabiai atlietuvejė.

Buvo pasakota apie paskirus įvykius, pateikta pavyzdžių, kaip lenkinimo ir lenkiškumo pajėgos, Lenkijos remiamos, Lietuvos atlietuvejimo procesui priešinosi. Ir buvo padaryta išvada: palankesnėmis sąlygomis atlietuvejimas, grįžimas prie savo kalbos, kultūros, papročių, prie tikrojo žmogaus orumo lengviau ir sparčiau vyksta negu nutautinimas žeminant, spaudžiant ir verčiant.

Pasakojimas, kaip atsitiko, kad lietuvių veikėjai, didieji patriotai, daug nusipelnę kovotojai dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės, dabar esantieji valdžioje, ar opozicijoje žymūs politikai, kai kas iš aukštųjų kariškių, laisvų profesijų žinomi lietuviai yra pasirinkę žmonomis lenkes, tegul ir lietuviško kraujo, iš sulenkėjusių Lietuvos dvarų arba sulenkėjusios miesčionijos – tapo istorijos paskaita.

Mano miela pašnekovė, tiksliau – garbi dėstytoja, iš pradžių išreiškė nuomonę, kad nieko netinkamo, nieko blogo ar pavojingo neatstiko. Tas mišrių, kaip dažnai pabrėžiama su priekaištu, šeimų kūrimasis vyko kaip tik dėl atlietuvejimo proceso, prasidėjusio dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, kai lietuvių spaudos draudimą panaikinus 1905 m. gaivalingai pakilo lietuvių tautos atgimimas. Tai viena priežastis, kita – vėliau gyvenimiškai iškilusi.

Taigi ta paskaita. Tuo lietuvių kultūrinio ir tautinio pakilimo laikotarpiu su vis labiau puoselėjama mintimi atkurti Lietuvos valstybingumą labai daug jaunuolių iš liaudies ėjo į aukštesnius ir aukštesnius mokslus. Karui besibaigiant, atkuriant Lietuvos valstybę, ginant tautos laisvę ir nepriklausomybę, buvo jau nemaža išsimokslinusių lietuvių inteligentijos ir įvairių profesijų aukšto lygio specialistų, kariškių iš caro armijos ir pirmųjų Lietuvos Karo mokyklos laidų. Pasibaigus karams, ginant Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę, pirmaisiais stabilizacijos metais dauguma tų vyrų buvo nevedę. Reikėjo skubiai kurti šeimas. Iškilo problema: kaip, iš kur, ką pasirinkti partnerėmis gyvenimui. Vyrams iš aukštuomenės, išsilavinusiems, užimantiems valstybinius postus, besireiškiantiems kultūrinėje veikloje, tiko tokio pat ar bent vidurinio išsilavinimo merginos. Tokių iš lietuvaičių, tikriausiai, iš liaudies lietuvaičių buvo nepakanka-

mai, kadangi minimu laikotarpiu beveik išimtinai vyrai veržėsi į mokslus. Pasirinkimas buvo kaip tik dvaruose, kur jaunų, išsilavinusių ir jau kiek ilgiau laukusių piršlių panelių buvo, kaip pastebėta ir juokaujant kalbėta – “nors vežimu vežk”. Tokia padėtis (merginų perteklius dvaruose) susidarė todėl, kad vyriškiai iš dvarų išvykdavo į mokslus ir užsilikdavo tarnybose caro imperijoje, eidami dažnai atsakingas pareigas, gerai vertinami. Jiems labiau artima buvo atgimstančios galingos Lenkijos idėja, žinoma, su visa Lietuva kaip paprasta tos Lenkijos provincija. Atsikūrus Lietuvos valstybei jie negrįžo į savo tėviškes – dvarus, nuo kurių anksti buvo atitrūkę, o laisvoje, nepriklausomoje šalyje neturėjo su užkietėjusiu lenkiškumu jokių perspektyvų.

Kitaip buvo su dvarų merginomis. Išsilavinusios (turinčios mažiausiai vidurinę išsilavinimą), “išpustyto apsiėjimo” neturėjo paklauskos tarp savo luomo. Tos dvarininkaitės retai keliaudavo iš Lietuvos, ilgiau pabūdavo Lenkijoje ar Rusijos plotuose. Augo ir bendravo su lietuvių jaunimu – atgimstančios lietuvių tautos. Keitėsi jų nuovoka dėl permainų, vykusių gyvenamajame krašte ir Europoje – Tautų pavasario dvelksmo. Suprato, kad Lietuva nėra ir negalėjo būti išimtis. Kai suskambo Maironio žodžiai: “Pavasaris eina Karpatų kalnais...” Kai Lietuvos dainius reiškė tikėjimą ir kvietė bendram atgimimui žodžiais: “... ir mūsų dvarai”.

Panelės “šlėktionkos” buvo jau kitokios negu jų broliai, išdidūs lenkų šlėktos. Daug kur dalyvaudavo savo aplinkos valstiečių kultūrinėje veikloje, ypač meno saviveikloje, prisidėdamos savo išsilavinimu ir sugebėjimais.

Tai didelė dalimi prisidėjo, kad ta daugiau besidairiusi vyrija nesivaržydama pasirinkdavo nuotakas iš dvarų arba sulenkėjusios inteligentijos šeimų miestuose. Tokių šeimų negalima buvo laikyti mišriomis. Tik iš pat pradžių buvo pakalbama. Šeimos buvo grynai lietuviškos. Tai gražiausiai pasitvirtino per laisvos, nepriklausomos Lietuvos dvidešimtmetį.

Konstatuojant džiuginantį, nuostabų krašto atlietuvėjimo procesą, ir aš pasireiškiau savo žinojimu, pasakęs maksimą: “Būtis lemia sąmonę”. Buvau išgirdęs ir įsiminęs ją, marksizmui ir leninizmui besiskverbiant ir į vidurinių mokyklų jaunimą Vilniuje, taip pat Vytauto

Didžiojo gimnazijoje, kad ir nežymiai. Labiau komunizmo idėjoms pasidavę, šalininkus telkdami, daugiau pakalbėdavo, pakišdavo pasiskaityti. Buvo kai kas teigiamo ir priimtino, kaip, sakysime, Lenino nacionalizmo apibrėžimas: mažų, engiamų tautų nacionalizmas teigiama prasme – gynimasis nuo didelių, agresyvių, grobuoniškų tautų, kurių nacionalizmas iš esmės yra neigiamas. Tą nacionalizmo apibrėžimą teko vartoti polemizuojant su lenkais. Prikišant jiems, kad jų nacionalizmas yra dar labiau neigiamas, kai jie, didelių tautų agresiją, užvaldymą ir spaudimą patyrę, patys stengiasi pavergti, užvaldyti, blogiausiomis priemonėmis nutautinti kaimynines tautas, už save mažesnes arba silpnesnes dėl nepalankių istorinių sąlygų (1920 m. spalį lenkai kėsinosi ne tik į ginčytiną Vilnių ir Vilniją, bet į visą Lietuvą).

Pirmoji pažintis su Kaunu ir pokalbiai kauniškėje šeimoje gerokai papildė mano žinias. Vėliau, kartais ir daug vėliau tos žinios pasitvirtindavo asmeniškai patirtais faktais. Karo okupacijų metai, sunkus, “mėtytas” pokaris, pagaliau pasirinktoji tremtis teikė progų žinojimui patvirtinti ir įtvirtinti.

Atgimimo temai buvo ne vienas vakaras skirtas, dažnai ir ponui Oželiui įsijungiant į kalbą. Lietuvos klasinės aukštuomenės vyriškoji pusė – kilmingų sulenkėjusių šeimų galvos, didelių žemės nuosavybių paveldėtojai ir savininkai, laikėsi griežto nusistatymo prieš Lietuvos nepriklausomybę. Vis dėlto buvo pritariančiųjų ir įsijungiančiųjų į Lietuvos valstybės atkūrimą. Ir Radvila, atstovavęs lietuviškajai garsios giminės šakai, Narutavičius, Malinauskas, Putvinskas... Nedaug kilmingų pavardžių, bet ir tai turėjo reikšmės tautos atgimimo sėkmei, atsikūrusios valstybės stiprėjimui ir suklestėjimui. Stiprus tarptautinis statusas, pasiekimai visose ūkio ir kultūros srityse keitė priešininkų nepalankų nusistatymą. Lenkais besilaikę, stipriai pritariančiai lenkams, jeigu kas ir neatlietuvėjo, tai paliko kitokie, negu anksčiau buvę. Skyrėsi nuo Lenkijos lenkų, kuriems tarpukariu buvo diegiama didybė, paniekos kitoms tautoms ir tautybėms dvasia.

Kaune buvo savųjų lenkų, būta ir karo pabėgėlių iš nukariautos Lenkijos. Žaliakalnyje galima buvo išgirsti lenkų kalbą gatvėse, krautu-vėse, kavinėse, turguje. Buvau pratęs išgirsti, sužinoti, prisipažinsiu – šnipinėti pats sau, kas “priešo stovykloje”. Neišsidavęs, kad esu lietuvis, kartais gerokai pasistengdamas būti tikru lenku. Tą metodą ir Kaune

kelis kartus panaudojau. Užteko pažinti skirtumą tarp Lietuvos lenkų ir Lenkijos lenkų per dvidešimt metų išugdyto priešiško Lietuvos valstybei.

Taip ir slinko žiemos atostogų dienos Kaune. Įvairiai, kaip tekdamo girdėti iš kitų globojamų vilniečių moksleivių. Maloniai, džiaugsmingai. Man savaip, kai taip jau susidėjo gyvenime. Sakyčiau, praturtėjau – tuo, kas buvo svarbiausia. Turėjau pažįstamų, jau be Kazio bendravau su Kaunu. Naujųjų metų sutikimas buvo prie Karo muziejaus. Nieko daugiau, nors užteko progų, kvietimų ir kitaip švęsti Naujųjų 1940 metų sutikimą – besilinksminant jaunime iki paryčių. Žmonės linksminosi, džiaugėsi lyg niekur nieko. O tikriausiai ne vieną kamavo klausimas, kokie ateinantieji metai bus... Girdėjau susirūpinus tą klausimą tariant tarp senesnio amžiaus žmonių minioje prie Karo muziejaus. Tačiau tai, kas gera, gražu, dar džiugino žmones, dar „dengė” nuo galvojimo, kaip bus karui vykstant. Bet ir nauja Lietuvos padėtis kėlė nerimą. Aš retai pagalvodavau, nerimo nepajusdavau, mane užgožė tas gėris Lietuvoje, Lietuvos grožis. Buvau apmiršęs, kaip esą tėviškėje, už aklinos uždangos.

Brolis Alfonsas primindavo, bet su juo retai susitikdavau. Jis turėjo savo polinkį, vadovavosi Kaune savo programa. Per likusias po Naujųjų metų kelias žiemos atostogų dienas svarbiausias uždavinys buvo apsilankyti Karo mokykloje.

Buvo sutarta diena su valanda – nuo pat ryto susipažinti su Karo mokykla. Globėja “Birutė” – Lietuvos karininkų žmonių sąjunga – sutarė. Paaiškėjo, kad tai buvo “Birutės” programoje nuo pat pradžių, taip pat tokią dieną, kad galima būtų ir su kariūnais susitikti. Susirinko didesnė globojamų vilniečių grupė. Buvo ir jaunesniųjų – ko iš augančių vyrų neviliojo kariškių mokykla? Vilniečiams – Lietuvos kariškių. Buvo nemaža ir vilniečių merginų, jau beveik kandidačių į “Birutę” ir jaunesnių, taip pat skyrusių daugiau dėmesio būsimiems jaunikiams iš kariškių karininko uniforma.

Buvo labai malonus priėmimas, dalyvaujant Karo mokyklos viršininko pavaduotojui, karininkams ir kariūnams, tik suvažiavusiems po atostogų. Apvedžiojo, parodė, paaiškino visiems lankytojams. Pasivažiavusius mūsų jaunesnieji ir visa moteriškoji dalis anksčiau baigė lankymą. Vyresnieji vyriškiai palikome iki vėlaus vakaro. Buvo tęsiamas

lankymas ir susipažinimas, rodant ir aiškinant apie įrangą, kariūnų buities sąlygas. Su pietumis, vakariene kaip kariūnams, poilsiu gyvenamose patalpose, asmenišku susipažinimu, pasikalbėjimu su kariūnais.

Paliko didesnis iš daugelio įspūdžių Kaune: Karo mokyklos vieta Panemunėje, Vytauto Didžiojo didingas paminklas, tik žengiant į mokyklos plotą, mokymo įrangą, jauni kariūnai, nedaug vyresni rikiuotės karininkai, vyresni amžiumi ir laipsniu karininkai dėstytojai. Nesimaitėme, nors tikėjomės susitikti su Karo mokyklos viršininku gen. Juodišiumi.

Tą Karo mokyklos lankymo dieną teko ilgiau su savo broliu "Naujokaičiu" (kaip man buvo šovę ne krikšto vardu, o kaunietišškai pavadinti, vėliau ir kartoti) matytis ir pasikalbėti. Sutarėme grįžtant į Vilnių važiuoti kartu. Taip buvo sutarusi dauguma. Nepasakysiu, kaip grįžo jauniausieji, bet tikriausiai globėjų birutiečių iš Kauno lydimi.

Šviesus bedaliams vilniečiams tas Kauno epizodas. Lengviau buvo ir bendrabučiuose Vilniuje, ir mokyklose. Jau nesijautėme tokie benamiai kaip Kalėdų atostogoms artėjant. Žinojome, kad nebūsime savųjų savame Lietuvos gyvenime pamiršti. Bet tai nemažino slegiančių pamąstymų, kokia paliktų tėviškių buitis, kaip laikosi artimieji, palikę tėviškėse už bolševikinės uždangos. Vis dėlto vis daugiau įvairiai prasiskverbėdavo blogų ir blogiausių žinių. Kas sulaukys vėją ar upės bėgimą?

V

Po Kalėdų atostogų, 1940 metų pradžia. Po Kauno Vilnius dar labiau atrodė kitoks. Pilkas, mažiau džiuginantis. Po dviejų šventiškų pakilimo mėnesių slinko pilka šaltos žiemos ir įprasto jau nerimo kasdienybė. Trintis su lenkais buvo neatsiejama nuo bendros nuotaikos. Lenkai paliko tokie, kokie ir buvo nuo amžių, kokie ir tegalėjo būti, nesivaduodami iš savo nei sau, nei kaimynams netikusios prigimties. Lietuvių lūkesčiai, geros valios ir paramos duoklė nesusilaukė tinkamo atpildo. Išskyrus atskirus lenkus, kurie ir šiaip buvo blaiviau mąstantieji, suprato lietuvius, rodė daugiau prielankumo, masė (tiek inte-

ligentija, tiek prastuomenė) vadovavosi emocijomis, tai yra daugiau savo puikybe ir per dideliu pasitikėjimu savim. Jau kartotas šūkis: “Aby do wiosny!” Taip ir tikėjo tvirtai: pavasarėjant pajudės Vakarų sąjungininkai, sutriuškins hitlerinę Vokietiją, ir bus Lenkija atkurta, žinoma, su Vilniumi, kas jiems tie lietuviai... Naudodamiesi laisve lenkų visuomeniniam ir kultūriniam gyvenimui – jak u Pana Boga za piecem – išžiliai pakildavo, tai kiek pritildavo, ėmė organizuoti savo pagrindį. Prieš ką? Kuriuo tikslu? Plačiu mastu, visos Lenkijos mastu. Pirmiausiai prieštaraudami lietuviams, ką vis dažniau pademonstruodavo.

Buvo lengvai susekamos lenkų pagrindžio organizacijos, vyko suėmimai, apklausinėjimai, tardymai, palaikymai, bet jokių bylų ir nu teisimų. Gerai veikes Lietuvos saugumas dar tiksliau pažindavo to lenkų pagrindžio gausias organizacijas – nuo stambių, prityrusių veikėjų iki “žalio” jaunimo. Lenkai geriau pažino lietuvių saugumo organus, gerai įvertino, vienu metu, bet tik pradžioje, pabijojo ir vadino ne tiek pikta, kiek pagarbiai: “Litewska sauguma!” Gerai organizuota, operatyvi, kaip ir kriminalinė lietuvių policija, greit susidorojusi su nusikalstamumu Vilniuje. Bet tas “sauguma” lenkų pagrindžio politiniams nusizengimams pasirodė esąs labai nuolaidus.

Patriotai, karštesni lietuviai, ir senieji, ir naujieji vilniečiai, buvo nepatenkinti tokia valdžios ir saugumo politika. Kartais garsiai tai reikšdavo. Teko išgirsti kalbant apie Lietuvos valdžios ir saugumo pasiteisinimą:

– Vaikų darbas. Kvailių darbas. Anoks ten mums pavojus. Naujas Želigovskis neišsiris. Yra rimtesnių rūpesčių ir pavojų...

Ta geros lietuviškos tvarkos ir geros lenkų savijautos, jų “aktyvumo” Vilniaus tikrovės pusė man buvo tiesiogiai mažai žinoma, tik tiek, kiek iš pasikalbėjimų girdėjęs. Buvau užsiėmęs mokslu, tuo, kas gimnazijoje keitėsi, skautų organizacijoje vyko. Be to, ir lietuvių kalbos mokytojo darbas su lenkais mokytojais p. Neverauskienės vadovaujamoje pradžios mokykloje nemažai laisvo laiko „paimdavo”.

Mūsų Vytauto Didžiojo gimnazijoje daugėjo mokinių, ateinančių iš visos Lietuvos. Pažintys, draugystė... ir skirtumai. Su kauniečiais teko varžytis, kai pasinešdavo Kauną daugiau Lietuvos sostine laikyti. Prisimenu du varžovus: vilnietį Miką Untulį ir kaunietį Katilį. Su-

siremiant žodžiais buvo lygiosios. Pramoga per pertraukas, bet pagaliau tai nusibodo, o įdomu pažinti nugalėtoją. Tad kažkas pasiūlė susiremti fiziškai – rankomis, galynėjantis ir atlaikant vieną smūgį kumščiu į veidą. Pajėgesnis buvo kaunietis Katilius.

Merginų, ateinančių į mūsų gimnaziją, buvo mažiau – kavalieraičiams vilniečiams didesnė įdomybė. Sugyventa gerai. Per pamokas, pertraukas ir dažnai rengtose gimnazijoje moksleivių pramogose su meno programomis ir šokiais.

Gimnaziją daugiau prisimenu ir apie ją daugiau atsiminimuose kalbu. Tai, kad anksti buvau išitraukęs į vilnietiškąjį organizacinį, visuomeninį gyvenimą, buvo kaip ir praeitis – Vilnius jau prie Lietuvos, mes su Lietuva, tikslas pasiektas. Tolimi, arčiau nepažįstami buvę aukštų ir aukščiausių valdžios, visuomenės pakopų rūpesčiai ir nerimas. Kur buvo uoliai sekama artimų Lietuvai ir pasaulinių įvykių eiga, prognozuojama ir taikomi poslinkiai, paisant suverenios valstybės Lietuvos interesų.

Vytauto Didžiojo gimnazija buvo tas artimiausias man pasaulis, nekeitė jo pakitimai gimnazijoje, ėję su didžiais istoriniais judėjimais. Todėl iš gimnazijos palikę daugiau vaizdų, vaizdelių, nuotykių. Kad ir nereikšmingi, lyginant su epochos įvykiais, vis dėlto papildė bendrą to meto nuotaiką ir vaizdą.

Į gimnaziją, kaip ir apskritai į vidurinių mokyklų švietimo programą, buvo įvestas rusų kalbos mokymas. Pas mus naujo dalyko mokytoju priimtas senųjų šaknų Vilniaus rusas Frolovas. Kad rusų kalba, kad mokytojas rusas – nelabai tiko lietuvių patriotų moksleivijai. Tačiau su pačia rusų kalba greit susitaikyta. Nebuvo jau griežto nusistatymo prieš svetimą kalbą, kad ir nelemtų Lietuvai didžiųjų kaimynų. Gal dėl kokio poveikio lietuvių būdai, kad mažai tautai, apsuptai didelių, užvaldyti linkusių tautų, jų kalbų žinojimas yra reikalingas. Ne prisitaikyti, o daugiau kaip priemonė savisaugai ir savigynai.

Gimnazijos inspektorius pristatė naują mokytoją kaip senąjį Vilniaus gyventoją rusą, gerai lietuviams žinomą, lietuvių bičiulį, turintį tolesnėje šeimoje susigiminiavusiųjų su lietuviais. Mes, vilniečiai, beje, ir kauniečiai bei ukmergiškiai, ir iš kitų Lietuvos miestų atėję mokiniai, žinojome, kad Lietuvos rusų senbuvių inteligentija buvo lojali Lietuvai, prielanki lietuviškumui. Buvo palikęs gerą vardą Vytauto

Didžiojo gimnazijos ilgametis muzikos mokytojas rusas Gelkauskas. Pats Frolovas, apie keturiasdešimties metų, pasirodė esąs labai malonus, savas žmogus. Rusų kalbos mokymas vyko sklandžiai. Buvo sunkumų, kartais ir juokingų nuotykių dėl tarties, kai kurių žodžių tarimo. Aš anksčiau gerokai „apvaldęs“ rusų kalbą, neturėjau jokių sunkumų, buvau Frolovo naudojamas kaip pagalbininkas – pokalbininkas su kitais mokiniais, taikant kalbos mokymą per dialogus, mokinių pasikalbėjimus. Gimnazijos mokiniai, nors ir vyriausiosios klasės, vis dar buvo linę į pokštus. Dainuodami rusišką dainą „Legko na serdce ta piesni viesioloj...“, eilutes „I tot, kto s piesniej pa žizni šagajet, nikagda i nigdie neprapadiot“ uždainavo savo žodžiais: „I tot, kto s pollitrom v karmanie šagajet, nikagda pad tramvaj nepapadiot“. Frolovas tildydavo:

– Nu čto vy, galubčiki! Smešno i skladno, no odin raz dlia draki chvatit.

Pasitaikė, kad veiksmažodžio formą „idiot“ kažkuris mokinių klaidingai ištarė „idijot“. Frolovas aiškino „abstajatelno“, kad „idiot“, o ne „idijot“ (išeina tarptautinis žodis, kurio prasmė kita ir nelabai graži). Aiškino išsvermingai: dviejų skiemenų „i – diot“, o ne trijų „i – di – jot“. Žinoma, visa klasė suprato, ir klaidingas tarimas nebūtų kartojamas, bet įsiminė kai kuriems tas juokingas „idijot“.

Prieš kitą rusų kalbos pamoką kažkuris mokinių, „ant zeko“ stovėjęs ir Frolovą į pamoką ateinant pamatęs, sušuko: „Idijot! (Ateina!)“ Vargšas mielas mokytojas vėl išsvermingai aiškino, kaip taisyklingai tarti, mokiniai bandydami tarė taisyklingai: „idiot v školu“, „idiot vesna“, „idiot k daskie“. Kitą kartą prie šalutinių laiptų viršuje – mokytojų kambarys buvo aukštu žemiau – „ant zeko“ stovėjo keli mokiniai – pokštininkai. Pamatę mokytoją Frolovą, šaukė: „Idijot! Užė idijot!“ Frolovas, įėjęs į klasę, „Zdravstvuite!“ netaręs, sėdęs už savo stalo, ilgokai tylėjo susimąstęs, pagaliau tarė:

– Ja deistvitelno idijot, ne ponial, v čiom delo.

Ir pridėjo lietuviškai, jog nesuprato, koks dalykas.

Klasė tylėjo, nekaip pasijutusi. Mes, vilniečiai, iš pradžių buvome kiek pasipiktinę draugų iš Lietuvos pokštu, o tą klasės tylos valandėlę dar nejaukiau pasijutome. Staiga vienas atėjusiųjų į mūsų klasę, ar ne kaunietis – kiek prisimenu, atsistojo ir atsiprašė mokytoją visos klasės

vardu. Buvome nustebę ir gėrėjomės to mūsų bendraklasio poelgiu. Mokytojas Frolovas nušvito ir pasakė:

– Vsio taki vy charošije liudi, rebiata.

Ir pridėjo lietuviškai:

– Kaip malonu, kad jūs esate geri žmonės.

Po to mokytojas ir visa klasė nusikvatojo ir ilgai gardžiai juokėsi. “Atslūgo” abejonės, ar iš tikrųjų esame padoraus lygio jauni žmonės.

Kas daugiau iš to meto gimnazijos atsiminimų? Buvo kaunietis, pavarde Miniūs. Draugai įsiminė jį dėl jo tėvo Miniaus – knygos “Moters, kurios mane bučiavo” autoriaus. Miniūs jaunesnysis buvo ramus berniokas, tylenis. Prie tokių dažniausiai draugai kimba, taigi ir Miniūs buvo trukdomas. Kad nenusidavęs į tėvą, nelinkęs bučiuotis su merginomis, ir kad merginos nebuvo juo susidomėjusios, linkusios jį bučiuoti. Vargšas nelabai gerai jautėsi tarp savo klasės draugų, bet gelbėjo suolo draugas:

– Duokite ramybę Miniui. Pamatysite dar, kas iš jo išsisir, gal ir tėvą pranoks!

Po 55 metų, Vytauto Didžiojo gimnazijos Vilniuje įsikūrimo 80 metų jubiliejaus minėjimo proga, buvome su juo susitikę, dideliame šventės šurmulyje trumpai pasikalbėjome. Gydytojas išvengė sovietinių represijų, gyvena Vilniuje. Vis dar nėra laiko ir progos asmeniškai susitikti, daugiau pabendrauti, pasikalbėti apie skirtingus likimus ir dabarties gyvenimo kelius.

Daugėjant mokinių ir klasių, trūko mokytojų. Besikūrusi antra lietuvių gimnazija – mergaitėms, paėmė dalį senųjų dėstytojų. Po Naujųjų metų atėjo matematikos mokytojas, Vilniaus žydas Reinherz. Geras dalyko žinovas ir pedagogas. Sionistas ir, matyt, anksčiau su lietuviais veikėjais bendravęs. Mokėjo kiek lietuviškai susišnekėti, o matematikos “kalbą” lietuviškai greit visai gerai perprato. Buvo mėgstamas ir mokinių gerbiamas. Matematika ilgamečio direktoriaus ir žymaus matematiko Vytauto Didžiojo gimnazijoje tradicine tvarka ir toliau “stipriai laikėsi”.

Buvo striuka su vokiečių kalbos mokytojais. Senukas Peter Inselplaum, senas vilnietis, bet kilimo iš Rygos, daug metų labai gerai mokęs vokiečių kalbos, išėjo į pensiją septyniasdešimt penkerių metų amžiaus, jeigu ne daugiau. Nauja vokiečių kalbos mokytoja buvo atėjusi

specialybę tik įsigijusi panelė Gaidelytė, vėliau Kražlienė. Dar buvo kažkoks, gerai neprisimenu, mokytojas germanistas. Arčiau į pavasarį atėjo vokiečių kalbos mokyti pabėgęs iš Austrijos į Lenkiją, o karui prasidėjus iš Lenkijos į Vilnių žydas, pavarde Kalbfus. Buvome pripratę prie vokiečių kalbos mokytojų, tik vokiškai kalbos mokiusių, tai yra be jokios kitos pagalbinės kalbos. Kalbfus dėstė vokiečių kalbą vyresnėse klasėse. Žinojome, kas jis, kokie keliai jį atvedė į Lietuvą, bet jam pačiam neužsimindavome apie tai. Net ir tada, kai jis pats leisdavosi su augesniais gimnazijos moksleiviais į politines diskusijas, smerkdamas hitlerininkus, girdamas Tarybų Sąjungą. Mums tai nepatiko, bet supratome žmogų. Norėdami polemizuoti, darėme tai švelniai ir apdairiai. Pagaliau jis ir pats ilgainiui perprato tikrovę: visą mėnesį pabuvęs sovietų valdžioje, laikinai Raudonajai armijai okupavus Vilnių, be to, einant šturpioms žinioms iš anapus bolševikinės uždangos. Kaip pabėgėlis iš Vokietijos buvo Vilniaus žydų bendruomenės priimtas ir ypatingai globojamas. Žydai Vilniuje tai jau tikriausiai gerai žinojo, kokia padėtis ir tikrovė, greit gaudavo išsamių žinių, darė teisingas išvadas, blaiviai samprotavo. Ne taip kaip lenkai, kurie Baltarusijos ir Ukrainos sąjunginėse respublikose skaudžiausiai patyrė sovietų terorą. Bet jiems dėl jų puikavimosi ir svaičiojimų tolimi buvo tautietiškas gailestis ir užuojauta nukentėjusiems. Jie neturėjo realaus galvojimo, blaivaus samprotavimo galios.

Jau tada buvau pagalvojęs, kodėl taip atsitinka, kad į mūsų Vytauto Didžiojo gimnaziją – lietuviškumo garbingą pilį – ateina mokytojauti kitataučiai mokytojai. Stengiausi rasti atsakymą. Ir buvau radęs, gal ir nelabai tenkinantį – kad tai natūralu labai įvairiame gyventojų tautybių atžvilgiu Vilniuje, kad tai nepakenks, o gal ir padės piliečių integravimosi procesui. Darnus, gražiai sugyvenantis buvo mūsų gimnazijos mokytojų kolektyvas, jame labai gerai jautėsi kitataučiai mokytojai.

Artėjo didžioji Vilniaus mugė – Kaziukas. Mūsų Gedimino draugovė kasmet didžioje Lukiškių aikštėje turėjo savo kromą (lietuvių kalba prekydėžė pasakoma, gal daugiau – prekystalis, t.y. ilgas stalas su stogeliu ir aptvara prekėms apsaugoti ir ant jos prekių pakabinti). Mums, skautams, buvo svarbu nors tą vieną lietuvių kromą Kaziuko mugėje turėti, be to, ne pro šalį buvo pinigų vasaros stovyklai užsidirbti. Juo labiau svarbu buvę skautams pasireikšti tais 1940 metais –

jau Lietuvos Vilniaus. Įsirengti padės Lietuvos kariuomenės dalinys, rėmęs skautų Gedimino draugovę. Buvau susipažinęs ir susidraugavęs su dragūnų pulko vyr. leitenantu Smelausku. Teko svečiuotis jo viengungio būstinėje Vilniuje, dideliame lenkų karininko žmonos gyvenamajame bute. Puikiai įrengtas nuomojamas kambarys. Malonus, lipšnus jaunos ir gražios moters bei jos augančios dukros aptarnavimas. Gerai kambary įsikurta, bet man neramu – toks jau esąs jaunas vilnietis, pažinęs lenkų užvaldymo priemones. Ar ta lenkė, lenkų karininko gyvenamajame, o gal ir našlė, nesusišpinins ginkluotųjų Lietuvos pajėgų, paverždama šaunų lietuvių karininką? “Jadvygizmas” lietuviams klasingas. Buvusi ir tokia atsargumo ir pasisaugojimo refleksija (ne be pagrindo, kaip vėliau aiškėjo). Tas susirūpinimas neilgai truko, kai griuvo kiti svarbūs reikalai, einamieji ir užsibrėžti.

Karinė gurguolė atvežė įrangą mugės prekystaliui. Iš žydų didmeninės prekybos krautuvių Pylimo gatvėje įvairių galanterijos prekių, meninių odos dirbinių, regioninių suvenyrų ir kito, kas turėjo didesnę paklausą tarp Kaziuko gerbėjų. Buvo aistringų ir prityrusių prekyautojų, kad ir Antanas Trapnykas, kurį Žydu pravardžiavome (vadovavo mokinių kooperatyvinei krautuvių bendrabutyje). Prekiauta visą Kaziuko dieną nuo ryto iki vėlaus vakaro, dar ir kitą dieną. Svarbus uždavinys atliktas, ir pelno skautų vasaros stovyklos fondui buvo.

Laisvalaikiu rūpėjo pasidairyti, daugiau pažinti, kaip tas kitas Vilnius atrodo – įvairiatautis, lenkiškai kylantis, saugus Lietuvoje, maištaujantis prieš lietuviškumą ir didesnių žygių didelei Lenkijai atlikti pasinešęs. Viena kalba su tais, su kuriais anksčiau teko kalbėtis ir tartis, kita su kitais, man tokiu, kaip ir jie, besireiškiant. Kad daugiau sužinotum pagal pačių lenkų posakį: “Co tam na której łączce w trawie piszczy?” Taip ir sužinodavau daugiau.

Buvau kelis kartus nuėjęs į lenkams visiškai paliktą muzikinį teatrą “Lutnia”. Mačiau “Lutnios” publiką, girdėjau kalbas... Buvo išdidi, nerūpestinga, puikiai besijaučianti, savo subėgusiomis į Vilnių scenos, dainavimo ir muzikos pajėgomis besididžiuojanti. Pašaliniam buvo kiek keista, net tiesiog ir nejauku, kad taip esą, kai iš kitur žlugusioje Lenkijoje ėjo labai liūdnos žinios. Linkęs arčiau pažinti tikrovę ir daryti daugiau pagrįstas išvadas, jaučiausi patenkintas tais mano apsilankymais “Lutnioje”.

Pasitaikydavo ir neplanuotos, neieškotos patirties. Kad ir toks vaizdelis: Gedimino gatve žygiuoja lietuvių kareivių kuopa, karininko vedama. Gal tai sekmadienis buvo, į bažnyčią žygiavo. Ties Elizos Ožėškienės aikšte ėję greta šaligatviu du tipai šaipėsi, maivėsi, pirštais užgaulingai rodė, žodžiais lenkiškai ir lietuviškai užgauliojo lietuvius karius – tik skirti iš rikiuotės pora vyrų, kad sutvarkytų išžūlius tipus, bet neleido karininkams, puskarininkams, net eiliniams kareiviams Lietuvos kariuomenės drausmės ir garbės kodeksas. Ėjęs iš priešingos pusės, nuo Katedros aikštės, kažkoks vyriškis matė ir girdėjo tuos du tipus. Žaibiškai sutvarkė abu ir paliko ropojančius ant šaligatvio.

Trumpas, bet turingas kadras - kaip kokiam grubių veiksmų filme: žygiuojanti Gedimino gatve ties Elizos Ožėškienės aikšte lietuvių kareivių kuopa, anie du besišaipantieji, užgauliojantieji lietuvius tipai, ir vienas praeivis, žaibiškai tuos du išžūlius tipelius sutvarkęs... Ir aš, to įvykio užkluptas ir nustebintas, kurį laiką stoviniavęs šaligatvyje. Pasitaikydavo tokių išpuolių, bet daugiau prieš pavienius lietuvius nuošaliau, ne prieš valdžios pareigūnus, pradedant policininku, ne prieš Lietuvos kareivį mieste, nesilaikantį kariuomenės garbės ir drausmės kodekso.

Nesakysiu, pasitaikydavo ir lietuvių neapgalvotų pasielgimų. Vienas iš ryškesnių atsiminimų: Vilniaus universiteto dideliame kieme – nemažas būrys studentiškosios vyrijos. Nežinau, kokių reikalų buvau žvelgęs į universiteto plotą. Gal norėjęs susitikti su kuriuo nors iš skautų Vyčių sambūrio? Iš pažįstamų pamačiau Bronių Slięką – buvusį skautų Gedimino draugovės draugininką, jau studentą, ir dar vieną vilnietį, aukštesnio kurso studentą. Prie jų priėjo keli man nepažįstami jauni vyrai. Nutvėrė jų kepurės ir trenkė ant aikštės grindinio, šaukdami, kad nepakęs lenkiškumo demonstravimo. Tuo “lenkiškumo” demonstravimu buvo prieš karą keletą metų madingos žieminės kepurės, suomiškomis vadinamos – katiliukų formos, sakysime, kaip prancūzų kariuomenės išieginės, su tos pačios medžiagos snapeliais ir užlenkimais, kurie šalčiams esant buvo užtraukiami ant ausų. Daug lietuvių vilniečių tokį galvos apdangalą turėjo, tai kartais tik tai ir būdavo atpažinimo ženklas, kas esąs lenkas. Šiaip jau nebuvo jokių skirtingų žymių tarp lenkų ir lietuvių – nei skiriasi odos spalva, nei skersaakiai kurie iš jų. Lietuviai vilniečiai nusitvėrė po vieną iš užpuolikų ir pa-

reikalavo pakelti kepurės. Užpuolikai išgirdę “lenkus” gražiai lietuviškai kalbant, kiek suglumo, bet nesiliovė “krūtuotis”, šaukdami, kad žino tokius, kurie lietuviškai moka, o yra tuo labiau lietuviams priešiški ir pričiupti aiškina esą lietuviai. Nežinia, kaip tai būtų baigęsi, ar man, turėjusiam neutralų galvos apdangalą, būtų tekę ateiti mano pažįstamiems vilniečiams lietuviams į pagalbą, jeigu ne priėjęs augesnis vyriškis, greičiausiai iš universiteto dėstytojų, ir juos išskyręs. Skubėjęs taip ir palikau tą įvykį – vaizdelį, vieną iš ryškiau užsilikusių to meto atmintyje. Visko buvo, visa reikia pasakyti, kaip buvo, kiek ko būta vienoje ir kitoje pusėse. Kiekybinis svarstis taip pat svarbus.

Stumdymasis, kumščiovimasis, vykstant lietuvių kovai dėl lietuviškų pamaldų Vilniuje, aprimo, nors susirėmimų vis dar pasitaikydavo dėl teisių kitose iš Vilniaus bažnyčių. Mums, vilniečiams senbuviams, miela ir ištikimai lankoma vis dar buvo Šv. Mykolo bažnytelė (ir prie jos lietuviškojo katalikiškumo centras). Gera buvo susitikti su savaisiais vilniečiais, išsisklaidžiusiais ir kiek jau pasimetusiais sparčiai lietuviškėjančiame Vilniuje, kai skirtumai tarp naujų ir ankstesnių lenkų okupacijos tarpinio vilniečių buvo jau stiprokai išgalėję.

Norėdamas pasidomėti, kaip esą su lietuviškomis pamaldomis kitur, nueidavau į Šv. Rapolo, Petro ir Povilo, Šv. Teresės bažnyčią prie Aušros vartų. Daug žmonių, gražios lietuviškos giesmės, jau susiorganizavę ir sutvirtėję lietuvių bažnytiniai chorai. Ir... tik vienas kitas pažįstamų, daugiau iš matymo, pažįstamų naujų tautiečių Vilniuje.

Priprasta prie tokių ir kitokių skirtumų ir trinčių. Naujoje padėtyje Vilnius savaip tvarkėsi, palikdamas įvairiatautis, margaspalvis ir jau lyg susigyvenęs pirmais 1940 metų mėnesiais. Žydai prielankūs naujai valdžiai, rusai, gudai – taip pat, aktyviau ėjo į viešumą totoriai, karaimai. Kitataučių lojalumas Lietuvos valdžiai, ypač kalbos atžvilgiu, buvęs akivaizdus. Buvo pakenčiamas lenkų mažiau agresyvus prieštaravimas. Tai galima buvo laikyti įprasta norma Vilniui, kuris nuo pat įsikūrimo, tapimo Lietuvos sostine sudėtingas tautybių atžvilgiu, nuo unijos pradžios ir lenkais pamargintas.

Staiga... taip, jau pavasarėjant, sudrumstė ramybę tragiškas įvykis. Markučių priemiestyje, į Naujosios Vilnios pusę, buvo naktį, einant tarnybą, nušautas lietuvis policininkas. Lietuvių refleksija: kad tai lenkų politinis pasikėsinimas. Lenkai nekomentavo įvykio. Kai kurie lietu-

viai, lenkų kaimynai, kalbėjo, jog buvo lenkų, reiškiančių pasitenkinimą ir duodančių suprasti, kad lietuviai žinotų: jeigu tik per daug prieš lenkus, tai ir kitaip gali būti. Kita, nelietuviškoji Vilniaus gyventojų dalis, buvo neutrali, laukė valstybės organų oficialaus pranešimo.

Aiškesnių įvykio tyrimų žinių nebūta. Saugumas ir policija spėjo, kad policininko buvo bandoma sulaikyti naktį įtariamą asmenį su didesniu nešuliu – ar iš kontrabandos, ar ką nors apiplėšus. Tas sulaikomas asmuo, turėjęs ginklą, šovė į policininką. Kad nežinoma, kas, kokios tautybės galėjo būti nusikaltėlis, tai nereikia daryti nepagrįstų išvadų.

Nušauto policininko laidotuvėse dalyvavo daug žmonių, ne tik lietuvių. Laidotuvės atrodė kaip pasipiktinimo demonstracija, reikalavimas būtinai susekti nusikaltėlius ar bent nusikaltimo ištakas. Teko dalyvauti laidotuvėse. Žuvęs policininkas buvo palaidotas su valstybine pagarba Rasų kapinių naujojoje dalyje, netoli 1920 metais žuvusių lietuvių ir lenkų karių palaidojimo vietos su bendru paminklu žuvusiesiems. Labiausiai jaudino žmones ne žuvusiojo tėvai ir artimieji ar ne nuo Utenos, o velionio graudžiai verkusi sužadėtinė (buvo sutartos vestuvės).

Pats įvykis, juo labiau žuvusiojo laidotuvės sujaudino. Galima buvo tikėtis riaušių. Bet prieš ką? Jeigu jau, tai prieš lenkus. Valdžios organai, iš anksto tai numatę, ramino. Be to, ir pačioje lietuvių visuomenėje, net laidotuvių metu sakytose kalbose ir besiskirstant po laidotuvių, buvo kviečiama ramiai laikytis. Policijos pasiruošta neleisti, kad įvyktų kokia nors protesto ir kaltinimų demonstracija, juo labiau riaušės. Galiu pasakyti, kad diena praėjo ir baigėsi ramiai. Gal kur vieno kito ar kelių lietuvių ir lenkų kaimynystėje būta kokių aštresnių žodžių. Neprisimenu, ar buvo skelbiamos tikslesnės žinios. Po daugelio metų turėjęs galimybę laisviau pamatyti Lietuvą ir lankyti Vilnių, beveik visą pusdienį skyriau Rasų kapinėms. Čia teko paskaityti lietuviškai gausiai prirašytus naujos ir naujausios istorijos puslapius, aplankyti ir pirmojo 1940 metais žuvusio Lietuvos policininko kapą. Lengvai radau – dėl įsimintos vietos ir perskaitytos ant paminklo pavardės Blažys.

Brolis Vilniuje ir toliau gerai vertėsi. Mokėsi augesniųjų vidurinėje mokykloje, kur programa buvusi prieinamesnė. Čia buvo priima-

mi taip pat jaunesniojo amžiaus, tikę dieninei gimnazijai, bet ir tokiems leista lengviau siekti vidurinio mokslo. Ir keletą litų užsidirbdavo “pritapęs prie spaudos”.

Susitikimai su broliu prikeldavo tėviškės ilgesį. Tarėmės nuvažiuoti iki Varėnos, toliau per Merkinę ir Leipalingį į Lipliūnų kaimą, o iš ten nors pasižiūrėti per Nemuną į mūsų Švendubrės kaimą. Žinios iš anapus ėjo blogos ir vis blogesnės. Žmonių suėmimai, išvežimai į Sibirą, pasirengimas sovietų valdžios kaimus į kolūkius varyti. Siaubas. Kad nors kokią žinėlę gavus nuo savųjų ar kaip nors arčiau, kad ir trumpiausiai, pas savuosius pabuvus. Atidėjom sumanymą vasarai, atostogų pradžiai.